

अथ नवमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अभिषवादि माध्यंदिन* सवनं तायते ।

अभिषवो महाभिषवः स आदिर्यस्य तदभिषवादि माध्यंदिनं सवनं तायत आर-
भ्यते क्रियत इति यावत् ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य प्रातःसवनेन कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्त इत्यर्थः ।

द्विदेवत्यर्तुग्रहैन्द्राग्रवैश्वदेवा दर्विहोमाश्च न विद्यन्ते ।

प्रातःसवनिकत्वेनैतेषां प्रासौ निषेधोऽनेन क्रियते । दक्षिणग्राहयोऽन्तर्यामान्ता-
दर्विहोमास्ते च न विद्यन्ते ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

वसतीवरीभ्यो होतृचमसे निषिच्य नितरां सिक्त्वा वसतीवरीभ्यो होतृचमसेनापो
गृहीत्वा निग्राभ्याः स्थित्यनेन निग्राभ्याः करोतीत्यर्थः ।

सर्व* राजान*मभिषुण्वन्ति ।

तृतीयसवन ऋजीवमभिषुण्वन्तीति श्रुतेस्तृतीयसवने सोमाभिषव एक नास्तीति भावः ।

ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति ।

विस्त्रस्य राजानमिति शेषः । विस्त्रस्य राजानं ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छतीति ।

तथैवापठदापस्तम्बः—राजानमुपनद्धं तूष्णीं ग्रावसूपावरोह्य बन्धनाद्विस्त्रस्य ऋजी-
वमधस्ताच्चर्मणो न्युप्य तच्चर्म परिमृज्य सर्वं राजानमुपरे न्युप्य सोमोपहननं वासो
ग्रावस्तुते प्रयच्छतीति । इदं च न दानं किं तु पुनस्तस्मात्प्रत्यादेयमेव तस्य प्रज्ञातं निधा-
नम् । सोमोपहननं वासो यजमानः परिधत्त इत्यग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । सोमपरिश्र-
वणवापसोऽपि प्रज्ञातं निधानम् । सोमपरिश्रयणं पत्नीत्येतस्याप्यग्रे प्रतिपत्तिदर्श-
नात् । अमंप्रेषितो ग्रावस्तोऽनीया अन्वाहेत्यापस्तम्बः । ग्रावस्तोतेति शेषः । न ग्राव-
स्तुते सोमाभिषवे प्रैषोऽस्तीत्यर्थः । प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेन महाभि-
षवोऽपि तद्वत् ।

तत्र विशेषमाह—

इहाइहेति स*राधयन्तोऽभिषुण्वन्ति ।

इहाइहेति उच्चैर्वदन्त इत्यर्थः । संशब्दात्पुनःपुनराग्रेडनमेतस्य शब्दस्य यावद-
भिषवं न तु द्विवारमेव पठनम् ।

उत्तमस्य पर्यायस्य मध्यमेऽभिषवे बृहद्बृहदित्यभिषुण्वन्ति ।

अत्राभिषुण्वन्तीत्यस्य पुनर्वचनमत्र बृहद्बृहदित्यभिषवमन्त्र एवायं न तु संराधनमात्रम् । तेनात्र मन्त्रान्ते क्रियेति सिध्यति पूर्वत्र तूच्चारणसमकालोऽभिषव इति भेदः ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृते राजनि ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृते राजनीत्यनेनोत्तमेऽभिषवे सर्वस्मिन्सोमरसे निर्गते पूनमिति सुसंभृते राजनीत्यर्थः । उत्तमेऽभिषव इत्यनुक्ते प्रत्यभिषवं यत्सुसंभरणं तत्र सर्वत्रापि स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । सुसंभृते राजनीत्यनुक्तेऽभिषवोत्तरं सुसंभरणात्पूर्वमेव स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् ।

देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुरेन्द्रमचुच्यवुः परम-
स्याः परावत आऽस्मात्सधस्थादोरोरन्तरिक्षादासुभूतम-
सुषवुर्ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः समरे रक्षाऽस्यवधिषुर-
पहतं ब्रह्मज्यस्येति प्रतिप्रस्थाता ग्राव्णोऽनुमोदते ।

अनुमोदनं क्रीडारूपेण लालनं क्रीडाभावनयुक्तमन्त्रपठनम् । तच्च चतुर्णामपि पृथक्पृथक् । सकृदेव मन्त्रः । बहुवचनलिङ्गात् । तत उपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वेत्यादि ग्रावस्वध्यूहनान्तं करोति ।

अत्र सबनीयानां निर्वपणमेके समामनन्ति ।

अत्रास्मिन्काले । अत्रेति वचनान्नोत्तरत्र विहितकाले न च पूर्वत्रापि तेन पूर्वोऽपि कालोऽस्तीति गम्यते । स चोक्तो बौधायनेन—प्रातःसवन एव सर्वसवनीयान्निर्वपेत्कृतान्तात्पौरोडाशिकं कर्म प्रत्याददीतोत्तरयोः सवनयोरनुसवनमध्यूहनेनैव कपालेषु प्रतिपद्येत सिद्धमत ऊर्ध्वमिति तथा नु खलु माध्यदिनीषाः सवनीया निरुप्यन्त इति क्षुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इति ब्रूयात्तृतीयसवने सवनीया इति माहेन्द्रस्य स्तोत्र इत्येव ब्रूयादिति । अनुसवनमङ्गाराध्यूहनेनैव प्रतिपद्यते । प्रातःसवनोपहितेष्वेव कपालेषूत्तरयोर्द्वयोः सवनीययोरधिश्रयणमित्यर्थः । क्षुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इत्याज्यानामादिमे स्तोत्र इत्यर्थः । तृतीयसवनसंबन्धिसवनीयाः केत्याशङ्कायां माहेन्द्रस्तोत्र इति माहेन्द्रस्तोत्रस्य काल इति तदर्थः । एतावता कालत्रयसत्त्वं सिध्यति ।

धाराग्रहकाले शुक्रामन्थिनावेवाग्रे गृहीत्वा-
ऽऽग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यो गृह्णात्याधव-
नीयात्तृतीयां धारां करोत्युक्थ्यं गृहीत्वा ।

उक्थ्यं गृहीत्वैत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातारं मरुत्वतीयग्रहग्रहणे सहत्वार्थं संनिहितं करोतीति शेषो ह्यब्बोधितसमानकर्तृकतानिर्वाहाय । आधवनीयात्तृतीयधाराकरणमुदचनेन । अत्र

पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । शुक्रामन्थिनावेवाग्रे गृहीत्वेत्यनेनात्रैव कालः । तस्य प्रातः-
सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेनातिदेशेन रथंतरसाधैन्द्रवायवामान्गृहीत्याद्बृहत्साग्नि
शुक्रामानिति व्यवस्था माध्यंदिने सवनेऽपि स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । अग्रग्रहणमग्रता-
विषयकत्वप्रदर्शनार्थम् ।

ऋतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयौ गृहीतो मरुत्वन्तं वृषभं वाह-
धानामिति स्वेन पात्रेणाध्वर्युः पूर्वं गृह्णाति मरुत्वा ५ इन्द्र
वृषभो रणायेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

अत्र पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । मरुत्वदेवताको ग्रहो मरुत्वतीयः । इन्द्रस्येदं
विशेषणम् । द्यावाऽग्निवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ चेति पाणि-
निसूत्राच्छप्रत्ययः ।

गृहीत्वा राजानमतिपावयति यावन्तं
माध्यंदिनाय सवनायाऽऽप्तं मन्यते ।

व्याख्यातं प्रातःसवने । अत्रापि गृहीत्वेत्यनुवाद उत्तरत्रान्वयी । गृहीत्वेत्य-
नन्तरमध्वर्युरिति शेषो ग्रहणातिपावनयोरध्वर्युकर्तृकताया निर्वाहाय ।

विरमति धारा प्रपीड्य पवित्रं निदधाति ।

इदमपि प्रातःसवने व्याख्यातम् ।

व्याख्यातमेकधनानामाधवनीयेऽवनयनम् ।

एकधनानामित्युक्तिर्भैत्रावरुणचमसामावोऽन्नेतिसूचनाय । एकधनैकदेशानाधवनी-
येऽवनीय तिरःपवित्रं पूतभृत्येकदेशमवनयतीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

पवमानग्रहान्कलशाङ्गुक्रामन्थिनावाग्रयणमुक्थ्यं

च ग्रहावकाशैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ।

अत्र ह्यपि निःसर्पणाङ्गतैवोपस्थानस्य न तु प्रसर्पणाङ्गता । तेनाध्वर्युब्रह्मयजमा-
नानामेवोपस्थानमत्र न तु प्रतिप्रस्थातुः । तस्य निःसर्पणाभावात् । पवमानग्रहाणामु-
पस्थानं कलशोपस्थानं शुक्रामन्थ्यादीनामुपस्थानमात्रमत्र न तु पदार्थक्रमोऽपि विव-
क्षितः । किं तु मन्त्रक्रम एवात्र भवति । तेन प्रथमं पवमानग्रहोपस्थानं कृत्वा शुक्रा-
मन्थ्यादीनामुपस्थानं च कृत्वा कलशानामुपस्थानम् । द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाध-
वनीययोः पवमानग्रहयोः । द्वे द्रवसी इति पूतभृतः पवमानग्रहस्य । चक्षुभ्यां म
इति शुक्रामन्थिनोर्ग्रहयोः । आत्मने म इत्याग्रयणस्य ग्रहस्य । अङ्गेभ्यां म इत्यु-
क्थस्य ग्रहस्य । विष्णोर्जठरमिन्द्रस्य जठरं विश्वेषां देवानां जठरमित्येतैः क्रमेण
कलशानामुपस्थानम् । उप कलशो ह्ययतामित्यादि षट्क्रमपि भवति । अनुक्तसमुच्चयार्थ-

चकारेण संगृहीतत्वात् । एतेनैव मरुत्वतीयोपस्थानार्थं परिभूरग्निमिति कोऽसि को नामेत्येतदुपस्थानमपि संगृहीतं भवति । नाऽऽहवनीयधुवातिग्राह्यादीनामुपस्थानं प्रातः-
सवन उपस्थितत्वात् ।

वैश्वानससहोतारं च हुत्वा माध्यंदिनं पवमानं सर्पन्ति
तस्य बहिष्पवमानेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १ ॥

वैश्वानससहोतारं च हुत्वेति प्रातःसवने व्याख्यातम् । माध्यंदिनं पवमानं
माध्यंदिनपवमानार्थं सर्पन्ति सदः सर्पन्ति । तस्य माध्यंदिनस्य पवमानस्य ।

अत्र मन्त्रविशेषमाह—

त्रैष्टुभः पन्था रुद्रा देवता वृकेणापरिपरेण
पथा स्वस्ति रुद्रानशीयेति मन्त्रं संनमति ।

स्पष्टम् ।

उत्तरेण हविर्धानं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णियं
परीत्य दक्षिणेन वा मार्जालीयमन्तरेण वा ।

उत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णियं परीत्यान्तरेण सदोहविर्धाने गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं वेत्यर्थः । अन्तरेण वेत्यत्रान्तरेण हविर्धानमार्जालीयावित्यध्याहार्यं सामर्थ्यात् ।
अत्र वाकारद्वयं द्वावपि पक्षौ मुरुयावितिद्योतनार्थम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याध्वर्युर्यजमानो
ब्रह्मा चावतिष्ठन्तेऽग्रेण प्रशास्त्रीयं धिष्णियं
परीत्योद्गातारो माध्यंदिनेन पवमानेन स्तुवते ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्रेण प्रशास्त्रीयं धिष्णियं परीत्याध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा
चावतिष्ठन्त इत्येवं वाऽन्वयः । अत्रावस्थानं नामोपवेशनमेव । अथवाऽग्रेण प्रशास्त्रीयं
धिष्णियं परीत्येत्यस्योत्तरसूत्रेऽन्वयः । दक्षिणेनौदुम्बरीमिति सूत्रान्तरेऽस्मिन्पक्षे-
धिकमुक्तं तदप्यविरोधात्कर्तव्यम् ।

यदन्यत्पश्चानयनात्तत्संप्रेष्यति प्रतिप्रस्था-
तर्दधिघर्मेण चरेति संप्रेषस्यान्तं संनमति ।

प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति पश्चानयनं तस्मादन्यद्यत्प्रेषणं तत्संप्रेष्यति । तर्हि एता-
वदेव प्रेषणं नेत्याह प्रतिप्रस्थातर्दधिघर्मेण चरेति संप्रेषस्यान्तं संनमति ऊहतीत्यर्थः ।
संप्रेष्यतीति वचनाद्यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषासूत्राद्विशेषावचनाच्चाध्वर्युः प्रेषवक्ता ।

विद्वतेषु व्याघारितेषु धिष्णियेषु ।

विभूरसीत्यादिभिर्मन्त्रैराग्निग्रेण विद्वतेषु अध्वर्युणा चतुर्गृहीतेन सोमेन पञ्च-

गृहीतेनाऽऽज्येन च यथापूर्वं व्याघारितेषु शेषे च माक्षते सति । अत्र विहरणात्पूर्वं
हविर्धानं प्रविश्य विष्णो त्वं न इति ग्रहोपस्थानमेतैव मन्त्रेण पात्रसंमर्शश्च भवति ।
स्तीर्णे बर्हिषि ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे बर्हिषीत्यर्थः ।

प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशं निरू(रु)प्य सवनीयान्निर्वपति ।

पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्ष आग्नीध्रोऽत्र पुरोडाशलंकरणमपि करोति । पूर्वत्र सव-
नीयनिर्वापपक्षे पशुपुरोडाशस्यैव निर्वापोऽत्र ।

एकादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

पशुपुरोडाशस्य त्वाग्नेयविकारत्वात्प्रकृतिप्राप्तान्यष्टावेव । अत्र माध्यन्दिने सवने ।

नाऽऽमिक्षा विद्यते ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेनाऽऽमिक्षाया अपि प्राप्तिः स्यात्तां
वारयितुं निषेधः । अर्थः स्पष्टः ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मण चरति ।

अत्र निर्वापपक्षेऽत्रैवालंकरणं सवनोयानाम् । चरतीत्येकवचनं प्रतिप्रस्थात्रभिप्रायं
तस्यैव मुख्यत्वात् । बहुवचनान्तपाठस्तद्वजुरेव ।

यावती द्यावापृथिवी इत्याग्नीध्रागार

औदुम्बर्यां स्तुचि दधि गृह्णाति ।

अगारग्रहणं धिष्णिगसमीपोपविष्टस्य मण्डपबहिष्ठस्यापि दधिघर्मग्रहणं स्यात्तद्व्या-
वृत्त्यर्थम् । स्तुग्रहणं तूष्णीं जुहूवत्संमार्गः कार्य इत्येतदर्थम् ।

वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीतां प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीतां
चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं च श्रीणीतां दक्षश्च त्वा बलं
च श्रीणीतामोजश्च त्वा सहश्च श्रीणीतामायुश्च त्वा जरा
च श्रीणीतामात्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीतां गृतोऽसि
शृतं कुतः शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वेत्याग्नीध्रीयेऽधिश्चित्य ।

अत्रोपस्तरणामिधारणे न भवतः । अवचनात् ।

होतवदस्व यत्ते वाद्यमिति संप्रेष्यति ।

स्पष्टम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तने-

त्युच्यमाने श्रातः हविरिति प्रत्याह ।

उच्यमान इत्यत्र होत्रेति शेषः ।

तमादायाऽऽहवनीयं गत्वाऽऽश्राव्य प्रत्या-
श्राविते दधिघर्मस्य यजेति संप्रेष्यति ।

आहवनीयं गत्वेतिवचनं गमनाव्यवाहितोत्तरकालमेवाऽऽश्रावणं न तु मध्ये कालव्य-
वधानं कार्यम् । एतदर्थमेवाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणवचनम् । दधिघर्मस्य यजेति संप्रे-
ष्यति । प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अधिकारात् ।

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्धुमित्रमाहुर्मयु सत्य-
माहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मै
त्वा तेभ्यस्त्वा स्वाहेति वषट्कृते जुहोति ।

स्पष्टम् ।

अनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

होतारं प्रतीति शेषः ।

तं भक्षयन्ति ये प्रवर्ग्ये ।

ये प्रवर्ग्ये नियुक्ता ऋत्विजस्ते तं दधिघर्मं भक्षयन्तीत्यर्थः । भक्षिणामयं नियमः ।
न तु भक्षणधर्मातिदेशः । यथाप्रवर्ग्यमित्यवचनात् । न च घर्मधर्माः । दधिघर्मस्य
कृत्स्नविधानात् । अतो नोपह्वयाचनम् ।

तस्याऽऽरण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्त्रः ॥ २ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तस्य दधिघर्मस्य दधिमक्षमन्त्र आरण्य आरण्यग्रन्थे पाठितोऽनुवाक्योऽनुवाका-
त्मकः । उक्तो भवतीति शेषः । कोऽसौ । भूर्भुवः सुवर्मयि त्यदित्यनुवाकः । वक्ष्यति
च प्रवर्ग्यसूत्रे—भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन दधिघर्मं भक्षयन्तीति । अस्मिन्मक्षमन्त्रे पूर्वो-
त्तरे शान्ती । तथा च प्रवर्ग्यसूत्रम्—मदन्तीरुपसृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽ-
धीयीताधीत्य चोत्तमेनैवं कर्मस्त्विति । एवमित्यतिदेशादत्रापि मदन्त्युपस्पर्शः । अयं
मन्त्रो ब्राह्मणोक्तेन मन्त्रेण विकल्पते । स च मयि त्यदिन्द्रियं महदित्यारभ्य वाग्जु-
षाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तः । अस्मिन्पक्षे न शान्ती । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष
उक्तः—मित्रो जनान्प्रसमित्रेति भक्षयित्वा नाभिदेशमभिमृशन्त इति । अविरोधान्म-
न्त्रविनियोगस्य सूत्रकृतोऽपीष्टत्वाच्चेदमप्यङ्गीकर्तव्यम् । अप्रवर्ग्ये क्रतौ न दधिघर्मः ।

दक्षिणार्धे प्रकृत्याऽऽश्रयायनः—प्रवर्ग्यवांश्चेदिति । आपस्तम्बेन तु विकल्प उक्तो
दक्षिणार्धमुक्त्वा नाप्रवर्ग्ये स्यादित्यपरमित्यनेन सूत्रेण । अप्रवर्ग्ये क्तौ न स्याद्
दक्षिणार्ध इति तदर्थः ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखवा-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवमप-
श्चस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति
माध्यंदिनस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थात्रा हृतान्पुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदाय प्रचरति । समव-
दानस्वरूपं तु प्रातःसवन एवोक्तम् । प्रचरतीत्येकवचनमध्वर्योर्मुख्यत्वाभिप्रायेण ।
प्रातः प्रातःसावस्येत्येतस्य स्थाने माध्यंदिनस्य सवनस्येति । एवमूहितेन प्रैषमन्त्रेण
प्रेष्यति । प्रशास्तरं प्रत्ययं प्रैषः ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य समवदाय सवनीयैः प्रचरति ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्येतिवचनान्नित्य एव पशुपुरोडाशः । अनेनाऽऽपस्तम्बोक्तम-
नित्यत्वं निवर्त्यते । नित्यत्वे लिङ्गमप्यस्ति । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन
माध्यंदिने सवनेऽङ्गैस्तृतीयसवन इति । बह्वृचानामप्येष एव सिद्धान्तः ।

पशुपुरोडाशस्य सवनीयानां च समानं स्विष्टकृदिदम् ।

गतार्थं प्रातःसवने ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युञ्जति ।

इदमपि गतार्थं तत्रैव ।

उक्तीयमानेभ्योऽनुब्रूहि होतुश्चमसमनून्नयध्वमुभयतः शुक्रान्कुरुध्व-
मच्छावाकस्य चमसाध्वर्योऽपि त्वमुन्नयस्व प्रतिप्रस्थातः प्रोक्षि-
ताप्रोक्षिताञ्छकलानुपकल्पयोन्नेतः सोमं प्रभावयेति संप्रेष्यति ।

प्रैषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्तत्परिज्ञानाय प्रैषस्य कृत्स्नः पाठः ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुन्नयति पुर-
स्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयति ।

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयतीत्येतावान्विशेषोऽत्र । अन्यत्समानम्
एकादशेति सदस्याभिप्रायम् ।

माध्यदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो
मन्थिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतः-
कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृताञ्जुहुत होत्र-
काणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्धत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपाव-
र्तध्वमिति संप्रेष्यति यत्प्राक्पुनरभ्युन्नीतेभ्यस्तस्मिन्कृते
प्रसर्पणमन्त्रैर्होत्रकाः प्रसृप्य पुनरभ्युन्नीतानां यजन्ति ।

पुनःशब्दोऽवधारणे । अभ्युन्नीतेभ्यः प्रागेव यत्कर्म तस्मिन्कृते नमोऽग्नये
मखन्न इत्यादयो मन्त्राः प्रसर्पणमन्त्रास्तैर्होत्रकाः सदः प्रसृप्य । दक्षिणार्धपरिक्षणा-
न्तं सदःप्रसर्पणम् । अत्रापि पुनःशब्दोऽवधारणार्थक एव । यत्प्राक्पुनरभ्युन्नीते-
भ्यस्तस्मिन्कृत इत्येतस्यायमर्थः—यत्प्रागेवाभ्युन्नीतेभ्यः प्रेषणं तस्मिन्कृते तस्मिन्नुच्चा-
रिते सति । अस्मिन्नवसरे प्रसर्पणमन्त्रैर्होत्रकाणां प्रसर्पणम् । एतदर्थमेव कृत्स्नप्रे-
षस्य पाठः । प्रथमत आश्वलायनसूत्रोक्तरीत्योपविष्टेषु सत्स्वपीदं याजुषहौत्रविषयकं
पुनःप्रसर्पणं वाचनिकम् ।

अयादग्नीदिति होतुराख्याय निरवदाय होत्र इडामा-
दधात्युपहूयमानामुपोद्यच्छन्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

होतुराख्यायतीदमाख्यायग्रहणात्समद्रमकरित्येतदुच्चारणकाल एव निरवदानं न
तु तदनन्तरम् ।

नेडाशकलमच्छावाकाय निदधाति ।

एतादृशविशेषविधानार्थ एवायमनुवादः । अर्थस्तु स्पष्टः । प्रातःसवनेन कल्पो
व्याख्यात इत्यनेनेडाशकलनिधानं प्राप्तं तदनेन निवार्यते ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्नः ।

चमसमनतिक्रम्येति यथाचमसम् । कृतव्याख्यानं प्रातःसवने ।

सन्नेषु नाराशस्त्रेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थितासु

दक्षिणासु दक्षिणानि जुहोति यथा वैसर्जनानि ।

दक्षिणेनेत्येनपा वेदिसंलग्नदेशे दक्षिणानामवस्थानम् । वेदिर्महावेदिः । दक्षिणा-
प्रयुक्तानि होमात्मकानि कर्माणि दक्षिणानि । यथा वैसर्जनानीत्यनेनामात्यान्वार-
म्भोऽतिदिश्यते ।

प्रच्छादनार्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं बद्ध्वाऽऽ-
ज्येऽवधाय स्रग्दण्डे वाससोऽन्तमुपनियम्योदुत्यं चित्र-
मिति द्वाभ्याः शालामुखीये जुहोति शेषमाज्यस्य करोति ।
गतार्थमेतत् ।

नीयमानासु पूर्वः प्रतिपद्याग्ने नयेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ।
परिकर्मिभिराग्नीध्रीयमण्डपं प्रति नीयमानासु सतीषु पूर्वः प्रथमं प्रतिपद्य गत्वा,
अग्ने नयेत्यृङ्नयवती । नयपदघटितत्वात् । यथा वैसर्जनानीत्येतावतैव प्रच्छादना-
र्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं बद्ध्वाऽऽज्येऽवधाय स्रग्दण्डे वाससोऽन्तमुपनियम्येत्येत-
दन्तेषु पदार्थेषु सिद्धेषु । अत्र पुनर्वचनमेते पदार्थाः पूर्वाहुत्योरेव न नयवत्यां दाक्षि-
णहोम एव न वैसर्जनहोम इतिविशेषबोधनार्थम् । तेन वैसर्जनहोमे नयवत्यामपि
भवति । अत एवाऽऽपस्तम्बेन तथैव समन्वारब्धेषु वाऽग्ने नयेत्याग्नीध्रीये जुहोतीति
पाक्षिकत्वमन्वारम्भस्योक्तम् ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

स्पष्टम् ।

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्धृणाति ।
हुत्वोद्धृणाति हिरण्यमित्यन्वयः । लुक्त ऊर्ध्वं हिरण्यं गृह्णातीत्यर्थः ।
वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति द्वितीयां यद्यनो रथोऽधीवासो वा दीयते ।
यदि यजमानेनानः शकटं दीयते रथो वा दीयतेऽधीवासश्चर्मपटो वा दीयते तदेयं
द्वितीयाहुतिः ।

प्रजापते न त्वदेतानीति तृतीयां यद्यश्वः पुरुषो हस्ती वा दीयते ।
यदि यजमानेनाश्वः पुरुषो दासो हस्ती वा दीयते तदेयं तृतीयाहुतिः ।

नीतासु दक्षिणासु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरिति

॥ ३ ॥ पञ्चभिराग्नीध्रीये वैश्वकर्मणानि जुहोति ।

नीतासु दक्षिणासु तेन तेनैर्विजा नीतासु दक्षिणासु सतीषु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽ-
हुरिति पञ्चभिर्मन्त्रैराग्नीध्रीये वैश्वकर्मणानि जुहोति । पञ्चम्यामाहुता वैश्वकर्मणत्वं
सृष्टिन्यायेन । यज्ञपतिं० घोरा ऋषयः० अनन्यान्सोमपान्० ये मक्षयन्तः० नमः
पितृभ्य इति पञ्चेति भरद्वाजः स्पष्टमाह । एतदाहुत्यात्मकानि कर्माणि वैश्वकर्मणानि
विश्वकर्मण इमानि वैश्वकर्मणानि । एतान्याग्नीध्रीये जुहोति । आग्नीध्रीयग्रहणमाह-
वनीयव्यावृत्त्यर्थम् । यथापाठमवसानं त्यज्यतेऽत्र । यत्र विश्वकर्मपदं यावति माग-
आयाति तदनुरोधेनावसानानि कल्प्यन्ते भरद्वाजेन स्पष्टतयोक्तत्वात् ।

यथागृहीतं मरुत्वतीयावादायेन्द्राय मरुत्व-
तेऽनुब्रूहीन्द्राय मरुत्वते प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

गृहीतौ ग्रहावनतिक्रम्येति यथागृहीतम् । मरुत्वतीयौ ग्रहावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारा-
वादायेत्यर्थः । यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषामूत्रादध्वर्युरेव ।

हुत्वा व्यवनयेते ।

वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा व्यवनयेते । अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-
यति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्र इति संपातावनयनं कुरुत इत्यर्थः ।
व्यवनयेते इत्यत्र विशब्दः प्रातःसवनिकसंपातावनयनतोऽत्र वैलक्षण्यद्योतनार्थः । तच्च
वैलक्षण्यमुभयोरप्यैकरूप्येण न तु संपातावनयनमध्वर्योरैकदेशावनयनं प्रतिप्रस्थातुरि-
त्येवंरूपोऽत्र भेद इत्येवंरूपं वैलक्षण्यम् ।

यथर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थानेन भक्षयन्ति ।

यथर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थातृपात्रेण प्रथममुखेन भक्षणं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

द्विर्होता सकृत्सकृदितरौ ।

होतुद्विवारभक्षणं वषट्कारानुवषट्कारनिमित्तमितरयोरध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्होताभिषव-
निमित्तं सकृत्सकृत् । तत्राध्वर्योर्मुखतः प्रवृत्तत्वात्तस्यैव प्रथमो भक्षोऽनन्तरं प्रति-
प्रस्थातुः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्य होतुः सकाशे निदधाति ।

सकाशे समीपे ।

जनिष्ठा लग्नः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठा बहुलाभि-
मानः । अवर्धभिन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्ध-
निष्ठा । इन्द्र मरुत्व इह पाहीत्यन्यतरेण स्वेन पात्रेणा-
भक्षितेन तृतीयं मरुत्वतीयं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

वाशब्देनैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरवचनं व्यवस्थार्थं विकृतिषु जनिष्ठा इति मन्त्रः
प्रकृताविन्द्र मरुत्व इति । स्वेन पात्रेणामक्षितेनेति प्रातःसवने दर्शितप्रयोजनम् ।
द्वौ मरुत्वतीयौ गृहीतौ । अयं तृतीयो मरुत्वतीयो ग्रहग्रहणकालेऽयं शस्त्रवान्ग्रह
इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतज्ज्ञानाभावे यजुर्भेषप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ ।

ऋतुपात्रमारभ्य प्रतिगृणाति ।

आरम्भाऽऽलम्ब्य । अत्राऽऽलम्बशब्दार्थो हस्ते ग्रहणमेव । तिष्ठतोऽध्वर्योर्मुखात्त-
म्बशब्दार्थस्य यावत्प्रतिगरं कर्तुमसंभवात् । ऋतुपात्रं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा शस्त्रं
प्रतिगृणातीत्यर्थः ।

उक्तं वाचीति शस्त्रं प्रतिगीर्य सर्वत्र माध्यंदिने सवने जपति ।

स्पष्टम् ।

यातारा-

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव उक्त्यशा
यज सोमस्येति संप्रेष्यति । व्याख्यातमनुप्रक्रम्य ग्रहना-
राशस्तानां भक्ष आप्यायनसादने च नाराशस्तानाम् ।

तमवन-

त्यर्थः ।

। तच्च

यातुरि-

ऐन्द्राग्रवच्छस्त्रप्रतिग्रहनाराशस्तसाश्चेत्येव लाघवात्सूत्रे कर्तव्ये गुरुसूत्रकरणं(!)
शस्त्रप्रतिगरोत्तरमेतत्सूत्रपाठ आवश्यकः । एतदकरणे यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति
दक्षिणाग्नौ । अदृष्टमेवैतत्फलं दृष्टासंभवात् ।

महाः इन्द्रो य ओजसा महाः इन्द्रो नृवदित्यन्यत-
रेण शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं कलशात्स्तुतशस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

मिषव-

प्रति-

वाकारेणैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरग्रहणं विनिवेशविकल्पार्थम् । रथंतरे पूर्वया ग्रहणं
बृहत्पुत्तरया । एतदुक्तं बौधायनेन— बृहत्पृष्ठे महाः इन्द्रो नृवदित्येत्येति । उभय-
साम्नि तु ग्रहाग्रवत् । वैराजादिष्वनियमः । विनिवेशविकल्पे द्विवर्हा इति बृहतो
लिङ्गमिदमप्यस्ति । एतेन यत्तुल्यविकल्प इति यैरुक्तं तन्निरस्तम् । तृतीयसवनेऽत्र
सवनीयानां निर्वपणमेके समामनन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रेऽत्रग्रहणेन ज्ञापितो माहेन्द्रग्रह-
ग्रहणोत्तरमपि सवनीयनिर्वपणकालः । तेनात्र पक्षे सवनीयनिर्वपणम् । बौधायनेनाप्यत्र
तार्तीयसवनीयानां निर्वप उक्तः । तच्च दर्शितमेव प्राक् । मारद्वाजादयश्चाऽऽहुः—
अत्र तार्तीयसवनिकमभिषवमभिषुणयान्स(त्स)वनीयान्सौम्यमिति निर्वपेदशिरमवनये-
दित्येकं तृतीयसवनमित्यपरमिति । स्तुतशस्त्रवन्तमिति दर्शितप्रयोजनं प्रातःसवने ।

तः सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तद्व्याख्यात-
मपवृत्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तद्व्याख्यातम् ।

मन्त्रः

म् ।

ग्रह

व्याख्यातमेतत्प्रातःसवने ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

स्तुते वैश्वदेववच्छस्त्रग्रहनाराशस्तसा इति लाघवाद्भक्तव्ये गुरुसूत्रकरणप्रयोजनं सूत्र-
पाठावश्यकत्वार्थम् । सूत्रं कृतव्याख्यानम् । शस्त्रं प्रतिगीर्येत्यपि दर्शितप्रयोजनम् ।

अतिग्राह्यानितरेऽध्वर्यव आग्नेयं प्रतिप्रस्थातैन्द्रं नेष्टा सौर्यमुन्नेता ।

शाल-

शस्त्रं

अध्वर्युशब्देन प्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतारः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेतृत्यध्वर्यव
इति सूत्रात् । एतेषां ग्रहाणामादानावसरस्तु आपस्तम्बेन प्रदर्शितः—माहेन्द्रं त्वति-
ग्राह्या अनु गृह्यन्त इति । आग्नेयमतिग्राह्यं प्रतिप्रस्थाता, ऐन्द्रमतिग्रह्यं नेष्टा सौर्य-
मतिग्राह्यमुन्नेतेत्यर्थः ।

उक्थशा यज सोमस्येति संप्रेष्यत्यग्ने तेज-
स्विन्तेजस्वीत्येतैर्यथारूपमतिग्राह्याञ्जुहति ।

अग्ने तेजस्विन्नित्ययं मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुराग्नेयातिग्राह्यहोमे । इन्द्रौजस्वि-
नित्ययं मन्त्रो नेष्टुरैन्द्रातिग्राह्यहोमे । सूर्यं आजस्विन्नित्ययं मन्त्र उन्नेतुः सौर्यातिग्राह्य-
होम इत्ययं यथारूपशब्दार्थः । एतद्धोमावसरस्त्वापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तः—हुते माहेन्द्रे
पश्चाद्विहोमधर्मेण हूयन्त इति । न त्वस्य वषट्कारौ । कुतः । आपस्तम्बसूत्रेऽनु-
हूयन्त इति वचनात् । उक्थशा यज सोमस्येत्येकवचनाद्देवताभेदाच्च । ततो माहेन्द्र-
स्यानुवषट्कारः ।

मयि मेधां मयि प्रजामित्येतैर्यथारूपमतिग्राह्यान्भक्षयन्ति ।

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु इत्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता भक्षयति । मयि
मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु इत्यैन्द्रं नेष्टा भक्षयति । मयि मेधां मयि प्रजां
मयि सूर्यो आजो दधात्विति सौर्यमुन्नेता भक्षयतीति यथारूपशब्दार्थः । मन्द्राभिभूतिर्वाग्दे-
वीत्युभयोर्बाधः । अध्वर्योर्होमाभिषवनिमित्तकभक्षकर्तृत्वादुपह्वानं त्रिमिः कार्यम् ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

स्पष्टम् ।

त्रिभिरुक्थ्यविग्रहैः प्रचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेनोक्थ्यस्थाल्या उक्थ्यपात्रेण तृतीयांशस्य ग्रहणमायतने
सादनं स्थालीप्रत्यमिमर्शनं त्रिषु ग्रहेषु यथाक्रमं तत्तच्छस्त्रिप्रमुखैकादशे चमसोन्नयनं
पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसस्योन्नयनं स्तुतशस्त्रोपाकरणं शस्त्रप्रतिगरादिभक्षा-
न्तानि कर्माणि च प्राप्यन्ते ।

तत्र विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति सर्वत्र ग्रहणसादनौ संनमतः ।

भित्रावरुणौ, इन्द्र इन्द्राग्नी इत्येता देवता बाधित्वेन्द्रदेवता विधीयते । इन्द्रश-
ब्दवानेव मन्त्रः सर्वत्रेतरयोरपि भवति । तत्र ग्रहणमन्त्र उपयामगृहीतोऽपीति । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादनः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणः । साद्यतेऽनेनेति सादनः ।
मन्त्रयोर्विशेषणे एते ।

विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानिति सःस्थिते जुहोति ।

व्याख्यातं प्रातःसवने ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संप्रेष्यति सर्पतेत्याह
 प्रशास्ता संतिष्ठते माध्यंदिनः सवनम् ॥४॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

गतम् ।

इत्योकोपाद् श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
 जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
 दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
 त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
 शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवम-
 प्रश्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनं तायते ।

प्रथमत आदित्यग्रहविधानादेव सिद्ध इदं वचनं भ्रान्त्याऽऽदित्यग्रहं विस्मृत्य
 वसतीवरीभ्यो निषिच्येत्याद्येव करोति तदाऽऽदित्यग्रहप्रयुक्तं विधिं सूदवत्पात्रः साद-
 यतीत्यन्तं कृत्वा पुनर्वसतीवरीभ्यो निषिच्येत्यादि कृतमपि करोति न तु विपर्यासप्र-
 युक्तप्रायश्चित्तेन चारितार्थमिति ज्ञापनार्थम् ।

तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् ।

अपिधाय हविर्धानस्य द्वारे यदा बहवोऽन्तर्वेदि ।

अपिधायाऽऽच्छाद्य । यदा बहवोऽन्तर्वेदि उपविष्टाः स्युस्तदा द्वारापिधानं नान्यदेति ।
 बहव इत्यनेन ये कर्मानभिज्ञा बहुजनास्तेऽत्र बहुवचनेन गृह्यन्ते । तथा चाऽऽप-
 स्तम्बः—हविर्धानस्योभे द्वारौ संवृत्य बहुजनायां वेद्यामिति ।

यदा वाऽस्य भ्रातृव्यः ।

यदाऽस्य यजमानस्य भ्रातृव्यः शत्रुरन्तर्वेद्युपविष्टो भवति तदाऽपि द्वारापिधानम् ।

अन्तर्वेदि यजमानः पत्नी च भवतोऽथाऽऽदित्यं गृह्णाति ।

अन्तर्वेदि यजमानस्य सत्त्वे सिद्धेऽप्यत्र वचनं वेदिमध्यभागे हविर्धानात्मक उप-
 वेशनविधानार्थं तच्चोभयोः । समाप्ताभावात्साहित्यं न विवक्षितम् । अथशब्दोऽन्तर्वेद्यु-
 भयकर्तृकोपवेशनानन्तर्यार्थः ।

यस्य भ्रातृव्यः सोमेन यजेत याव-
दादित्यं गृह्णीयात्तावद्बहिर्वेदि तिष्ठेत् ।

यदा बहूनां मध्ये भ्रातृव्योऽपि अन्तर्वेदि प्रविष्ट एव यजमानो भवेत् । भ्रातृव्य-
कर्तृके सोम आदित्ये गृह्यमाणे तस्य यज्ञे तावत्पर्यन्तं बहिर्वेदि तिष्ठेदित्यर्थः । अमु-
मर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—भ्रातृव्ययज्ञे तु गृह्यमाण आदित्ये बहिर्वेदि तिष्ठेदिति ।
भ्रातृव्ययज्ञे स्वयंगतस्त्वादित्यग्रहणकालं तत्र बहिर्वेद्येव तिष्ठेदित्यापस्तम्बसूत्रार्थः ।

कदाचन स्तरीरसीति य आदित्यस्था-
ल्याः सोमस्तस्यैकदेशमादित्यपात्रेण गृह्णाति ।

सोमोऽत्राऽऽदित्यस्थालीगतो द्विदेवत्यग्रहसंपातात्मकः ।

कदाचन प्रयुच्छसीति शृतातड्क्वयं दधि ।

यदादित्यग्रहार्थं पूर्वं कृतं दधि तद्गृह्णाति ।

यज्ञो देवानां प्रत्येतीति य आदित्यस्थाल्याः सोमस्तः सर्वं गृह्णाति ।

द्विदेवत्यसंपातात्मकसोमावशेषः सोमस्तं सर्वं गृह्णाति । उपरिष्ठादुपयामा ऋचेति-
परिभाषात एतेषु मन्त्रेष्वन्त उपयामगृहीतोऽसीति भवति ।

विवस्त्र आदित्येत्युपाः शुसवनेनाऽऽदित्यं मेलयति ।

आदित्यग्रहार्थं तत्पात्रे गृहीतं सोमं दधि च मेलयत्यालोडयतीत्यर्थः ।

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीत्यादित्यं
पयसा दध्ना वोपरिष्ठाद्वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् ।

उपरिष्ठादन्तिमसोमग्रहणानन्तरम् । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन पयसा दध्ना वाऽ-
न्तिमसोमग्रहणानन्तरं श्रयणं करिष्य इति संकल्पः कार्यः । यानि तु कामयतिः
श्रावयतीति दर्शपूर्णमासयज्ञमानसूत्रात् ।

न मध्यतो दधि गृह्णातीत्येकेषाम् ।

एकेषामाचार्याणां मते कदाचन प्रयुच्छसीति शृतातड्क्वयदधिग्रहणस्य लोपः ।

तस्मिन्नुपाः शुसवनं ग्रावाणमवदधाति ।

तस्मिन्गृहीत आदित्यग्रह उपांशुसवनारूपो यो ग्रावा तमुपरि दधाति । अत्र
ग्रावपदं न पठन्त्युदीच्यास्तद्युक्तिसहमेव ।

तमुद्यम्य विज्ञानमुपैति ।

तमुपांशुसवनमुद्ध्वं गृहीत्वा तस्मादादित्यग्रहाद्विज्ञानं भाविवृष्टेश्चिह्नं जानीयात् ।
तदेवाऽऽह—

यद्युद्भुतस्य क्षिप्रं स्तोकः प्रस्कन्दे-

द्र्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः ।

यदि उद्भुतस्योच्छलितस्य सोमरसस्य क्षिप्रं शीघ्रं स्तोको विन्दुः प्रस्कन्देद्वाहिः पतेत्तदा वर्षुको वर्षणशीलः पर्जन्यो भवेद्यदि चिरं विलम्बेन तदाऽवर्षणशील इत्येष विज्ञानशब्दार्थः । यदि चिरं प्रस्कन्देदिन्यन्वयः ।

न सादयति ।

ग्रहमित्येष शेषः । सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनि सादनं चेति परिभाषातः प्राप्तं सादनमनेन निषिध्यते । परिमार्जनं तु भवत्येव तस्य निषेधकवचनाभावात् । ग्रावाणं तु सादयत्येष कार्यानुरोधात्तथोपांशुसवनं ग्रावस्वपिमृजनीति बोधायनोक्तेश्च ।

आसमुद्रादान्तरिक्षादिति दर्भैराच्यावयति ।

परिमोजनीयदर्भैरादित्यमाच्यावयति विलोडयति ।

अहं परस्तादहमवस्तादिति दर्भैर्हस्तेन वाऽपिदधाति ।

पुनर्दर्भग्रहणादत्रान्ये दर्भा न तु पूर्वगृहीता एव । हस्तेन दक्षिणेनापिदधाति आच्छादयत्यादित्यग्रहम् ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पात्वित्युत्तिष्ठति ।

१९४म् ।

कविर्यज्ञस्य वितनोति पन्थामिति हरति ।

उत्तरवेदिं प्रति नयतीत्यर्थः ।

आदित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्र-
तेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षे-
भ्योऽनुब्रूह्यादित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः
प्रियव्रतेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरि-
क्षस्याध्यक्षेभ्यः प्रेष्येति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥

१९४म् ।

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भा-
नाहवनीये प्रास्यान्यत्रेक्षमाणो जुहोति ।

अयं मन्त्रः प्रधानीभूतायां होमक्रियायामेवान्वेति न तु दर्भप्राप्तमे । यत्तु मन्त्रेण दर्भप्राप्तनं तूष्णीं होम इति केचिद्वदन्ति तत्तुच्छम् । आहुतिं घृतस्येतिलिङ्गविरोधा-
त्प्रधानीभूतहोमक्रियायामेवान्वयस्य युक्तत्वाच्च ।

उन्नम्भय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् ।

अनेन मन्त्रेण यास्ते विश्वा इत्यस्य बाधः । तत्स्थानापन्नत्वात्प्रधानीभूतहोमक्रिया-
विनियोगवदेतस्यापि विनियोगो लिङ्गभावेऽपि । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन संकल्पः
कार्यो वृष्टिकाम उन्नम्भय पृथिवीमित्यनेन मन्त्रेणाऽऽदित्यग्रहं होष्यामीति ।

न हुत्वाऽन्वीक्षेत ।

हुतमपि सादनपर्यन्तं न वीक्षेत कुतो होमकाले ।

नानुवषट्करोति न भक्षयति सूदवत्पात्रं सादयति ।

सूदः शेषः । अवधानार्थो निषेधो नानुवषट्करोतीति । होमाभिषवनिमित्तको भक्षः
प्राप्तस्तद्वाधनार्थं न भक्षयतीति । भक्षणाभावेऽपि शेषस्थापनं न स्यात्तदर्थं सूदवदिति ।
उत्तरत्र विनियोगादेव शेषस्थापने मिद्ध इदं वचनमवधानार्थम् ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः स्थिति निग्राभ्याः करोतीत्यनेन
विधिनेत्यर्थः ।

य उपाश्विपात्रेऽश्वस्तमृजीषेऽपि सृज्यादाभ्याः ।

शुमुपाश्विपावनौ चर्जीषं तूष्णीमभिषुण्वन्ति ।

एतान्पदार्थानृजीषेऽपि सृज्य प्रक्षिप्यैतैः सहर्जीषं तूष्णीमेवाभिषुण्वन्ति । इहाइहेत्य-
त्रापि भवति । तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इति सूत्रात् । नच
तूष्णीमभिषुण्वन्तीति वचनेन विरोधः शङ्क्यः । इहाइहेत्यस्याभिषवकरणत्वाभावात् ।
बृहद्बृहदिति तु न भवति । एतस्याभिषवकरणत्वेन तूष्णीमिति वचनेनैतस्य बाधात् ।

न ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति ।

माध्यंदिनसवनातिदेशतः प्राप्तस्य निषेधः ।

न प्रतिप्रस्थाता ग्राव्णोऽनुमोदते ।

अस्यापि माध्यंदिनसवनातिदेशतः प्राप्तस्य निषेधः ।

अत्र सवनीयानां निर्वपणमेकं समामनन्ति ।

अत्रास्मिन्काले न माध्यंदिने सवने माहेन्द्रग्रहग्रहणोत्तरं नोत्तरत्र विहिते च काल
इत्यर्थः ।

धाराग्रहणकाल आग्रयणं चतसृभ्यो धाराभ्यो

गृह्णात्यादित्यपात्राच्चतुर्थी धारां करोति ।

उक्तस्तिष्ठो धारा माध्यंदिने सवने । सूदवदादित्यपात्राच्चतुर्थी धारेत्यत्र विशेषः ।
आदित्यपात्रादादित्यपात्रस्थेन सोमेन ।

मक्रिया-

संकल्पः

को भक्षः

द्वद्विति।

तान्येन

हेत्य-

न च

वात् ।

धात् ।

काल

वः ।

तं गृहीत्वा राजानमतिपावयति यावन्तं तृतीयसवनायाऽऽप्तं
मन्यते विरमति धारा प्रपीड्य पवित्रं निदधाति ।

क्रियाकृत्वेन पाठार्थमिदं सूत्रम् । एतत्पाठाभावे यजुर्ध्वं प्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ ।

यत्प्राक्पवमानग्रहेभ्यस्तस्मिन्कृत आग्नीध्रागारे
पत्न्याशिरं मथित्वाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रवि-
श्यास्मे देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिराशिरं
यजमानः पत्नी च तिरःपवित्रं पूतभृत्यवनयतः ।

पवमानग्रहेभ्यः प्राग्य एकध्वेनैकदेशाश्चाऽऽधवनीयेऽवनीय तिरःपवित्रं पूतभृ-
त्यवनयतीति यत्कर्म तस्मिन्कृते सति आग्नीध्रागार आग्नीध्रमण्डपे । पत्नीबहुत्वे
मुख्यैव मथनं पूतभृत्यवनयनं च करोति न तु सर्वाः । चतसृभिरिति वचनात्सर्वमन्त्रा-
न्तेऽवनयनम् । एकमन्त्राणि कर्माणीति परिभाषाया बाधः । हविर्धाने प्रविश्येत्येतद-
नन्तरं तिष्ठतीतिक्रियाया अध्याहारः । तेनानैका पत्नी कर्त्री, उत्तरत्रोभयोः कर्तृ-
त्वम् । एवं च समानकर्तृकत्वमनुपपन्नमिति पूर्वोत्तरविरोधः प्राप्तः सोऽनेनाध्याहारे-
णोपपन्नो भवति । उत्तरत्र यदाशिरग्रहणं तदुत्तरं विमज्ज्येति शेषः । तथा च
विभागार्थमुत्तरत्राऽऽशिरग्रहणं सप्रयोजनं भवति पवित्रशब्देन दशापवित्रम् ।

पवमानग्रहान्कलशानाग्रयणं च ग्रहावका-
शैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारयन्ते ।

माध्यंदिनसवनवध्याख्येयम् ।

वैश्वानससप्तहोतारं च हुत्वाऽऽर्ध्वं पवमानः सर्पन्ति
तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कलयो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

तृतीयसवनस्यर्धुदेवतासंबन्धादार्धवत्वं, तृतीयसवनस्य तदीयसंबन्धित्वेनाऽऽर्धव-
मिति तार्तीयसवनिकपवमानस्यापि संज्ञा । माध्यंदिनपवमानातिदेशेनोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णियं परीत्य दक्षिणेन वा मार्जालीयमन्तरेण वेत्येतत्प्राप्यते ।

जागतः पन्था आदित्या देवता वृकेणापरिपरेण
पथा स्वस्त्यादित्यानशीयेति मन्त्रः संनमति ।

संनाम ऊहः ।

यदन्यद्विष्णियविहरणात्तत्संप्रेष्यति प्रतिप्रस्था-
तः पशौ संवदस्वेति संप्रैषस्यान्तः संनमति ।

अग्नीद्विहिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुरु प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्येतावा-
ग्रेषोऽत्र सूत्रात्सिद्धो भवति । प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्यनुच्यमाने धिष्णिय-

विहरणादन्यद्यत्रैषजातं तत्संप्रेष्यतीत्यर्थे सिद्धे माध्यंदिनसवनातिदेशात्प्रतिप्रस्थात-
र्दधिधर्मेण चरेति प्रैषान्तः प्राप्त्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अविहृतेष्वव्याघारितेषु धिष्णिण्येषु स्तीर्णे

बर्हिषि प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे बर्हिषि सति प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । अयमप्येकः सव-
नीयनिर्वापकालः ।

द्वादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

अत्र तृतीयसवने माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यतिदेशात्ताऽऽमिक्षा
विद्यत इत्यामिक्षानिवेधोऽप्यत्र सिद्धो भवति ।

न पशुपुरोडाशो विद्यते ।

माध्यंदिनसवनातिदेशात्पशुपुरोडाशस्यापि प्राप्तत्वान्निषेधः क्रियते ।

अष्टाकपालान्सर्वत्र सवनीयानेके समाम-

नन्त्येकादशकपालानेके द्वादशकपालानेके ।

अत्र मध्यमः पक्ष एकादशकपालानेव प्रातःसवने कुर्यादेकादशकपालान्माध्यंदिने
सवने, एकादशकपालान्तृतीयसवने यज्ञस्य सलोमत्वायेति स्वशाखागत एव ।
इतरौ पक्षौ शाखान्तरीयौ ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता संवाद-

प्रभृतिना पशुतघ्नेण प्रतिपद्यते ।

पूर्वत्र निर्वापेऽपि अत्रैवालंकरणं प्रैषानुरोधात् । जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पृषदाभ्य-
स्तुवं चाऽऽदायेत्यादि हृदयशूलं प्रज्ञातं निदधातीत्यन्तं यत्पशुतघ्नं तेन प्रतिपद्यते
तत्करोतीत्यर्थः । पञ्चहोत्रासादनादिरङ्गैः प्रचारोऽध्वर्योः सामर्थ्यात् ।

तस्य दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्तं परिहरति ।

तस्य पशोः, दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्तं सुगगतमिडागतं च परिहरति
परितो हरन्ति ।

न यजमानो भक्षान्भक्षयति भक्षणमेके समामनन्ति ।

भक्षानिति बहुवचनादिडाहविःशेषयजमानभागानां निषेधः । भक्षणपक्ष एतेषां
सर्वेषामपि भक्षणमस्ति ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रच-

रति तृतीयस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थात्रा हृतान्पुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदाय सहावदाय प्रचरति ।

प्रतिप्रस्थात-

आधवनीयं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशं मृष्टा-
न्युज्जत्युन्नीयमानेभ्याऽनुब्रूहि होतृश्चमसमनुन्नयध्वं
तीव्राः आशीर्वतः कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्व-
र्योऽपित्वमुन्नयस्वोन्नतः सोमं प्रभावयेति संप्रेष्यति ।

येकः सव-

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः । तीव्रशब्देनातिकदम्बलवन्तः सोमा
उच्यन्ते । आशीर्वत इत्यनेनाऽऽशिरवन्त उच्यन्ते ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुन्नयति ।

त्वाऽऽमिक्षा

गतम् ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरेव प्रचरति ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थानं प्राप्तेः । एतादृशैश्चमसैः सद्भिरेव प्रच-
रति न तु पूर्वमित्यर्थः ।

माध्यंदिने

एव ।

तृतीयस्य सवनस्यर्भुमतो विभुमतः प्रभुमतो वाजवतः सवितृ-
मतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतस्तीव्राः आशीर्वत इन्द्राय
सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो वष-
ट्कृतानुवषट्कृताञ्जुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृ-
जुत्वा तीव्रस्याऽऽशीर्वतोऽभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति संप्रेष्यति ।

पृषदाभ्य-

प्रतिपद्यते

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः प्रेषस्य । अत्र होत्रकचमसानां सकृत्सकृ-
द्धोमे चमसाध्वर्यवो दक्षिणामुखा एव न प्राङ्मुखाः । प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते
प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनाविति शुक्रामन्थिसंयोगवचनात् । उन्नीयमानमूक्ते परिहिते
चमसाध्वर्युभिरितरेष्वाम्नेषु चमसेषु अध्वर्योर्होतृचमसमादायैव प्रेषो ग्रहयोरभावात् ।

इयेनाय पत्वने स्वाहेति ॥ ७ ॥ एतैः पुनरभ्युन्नीताञ्जु-

होति वट्स्वयमभिगूर्ताय नम इत्यनुवषट्कारान् ।

रिहरति

एतैः पुनरित्यत्र पुनःशब्दोऽप्यर्थकः स चाभ्युन्नीतशब्दानन्तरमन्वेतव्यः । तथा
चैतैर्मन्त्रैरभ्युन्नीतानपि जुहोतीत्यर्थो भवति । एतस्मादर्थकरणाद्धोतृचमसस्यापि संग्रहो
भवति । तेन प्रथमो मन्त्रः इयेनाय पत्वने स्वाहेति । अनेन होतृचमसस्य होमः । अन्ये
षण्मन्त्राः प्रशास्त्रादीनां चमसेषु क्रमेण ज्ञेयाः । साम्यादयमर्थो लभ्यते । तच्च साम्यं
कथमित्याकाङ्क्षायां सप्त मन्त्राः सप्त कर्तारश्च । तथा च सप्त मन्त्राः सप्तमु चमसेषु
संबद्धा भवन्ति । मन्त्रसमुदायविनियोगे षड्भिरित्येवं विनियोगो न कृतः । अवशिष्टो
विकल्पार्थ इत्यपि नोक्तम् । एवं चाऽऽचार्येणैतादृशस्वशैलीपरित्यागेन यत एवमेव सूत्रि-

एतेषां

रति ।

तमतः सप्त मन्त्राः सप्तसु संबद्धा भवन्तीत्ययमर्थ एव सूचितो भवति । तथा च जैमिनिः—
समं स्यादश्रुतत्वादिति । विशेषस्याश्रवणात्साम्यमेव भवतीत्यर्थः । आश्रलायनेनापीयं
परिभाषोक्ता—बहुषु बहूनामनुदेश आनन्तर्ययोग इति । पाणिनिरपि स्वशास्त्र उपयो-
गित्वात्परिभाषां कृतवान्—यथासंख्यमनुदेशः समानामिति । तथा चैवमेवात्र व्याख्यायनं
समीचीनं नान्यदिति । वदस्वयमभिगूतार्य नम इत्यनुवषट्कारान् । अनुवषट्कारप्रयु-
क्तान्होमान् ।

तृप्पन्ताः होत्रा मधोर्घृतस्येति हुताननुमन्त्रयते ।

हुतान्प्रत्येकमनुलक्षीकृत्य मन्त्रयत इत्यर्थः ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्त्रः ।

व्याख्यातमेतन्माध्यांदिने सवने । अस्मिन्सवने होतृचमसेऽध्वर्योर्होमाभिषवप्रयुक्तस्य
भक्षस्य सत्त्वेन प्रतिभक्षितुः सत्त्वाद्धोतुः समाख्याभक्षः पृथगेव भवति न तु तन्त्रेण
सिद्धिः । तीव्रस्याऽऽशीर्वतोऽभ्युक्तीयोपावर्तध्वमित्यनेन सकृत्पूज्यत एवोन्नयनं कर्त-
व्यमिति बोध्यते ।

सन्नेषु नाराशसेषु स्वः स्वं चमसं न्यन्ते

श्रीःस्त्रीपुरोडाशशकलान्दक्षिणत उपास्यन्ति ।

स्वं स्वं चमसमित्यनन्तरमनुरध्याहार्यः । अपभ्रष्टो वा सूत्रे । तथा च द्वितीया
युक्तैव । आपस्तम्बेनैवमेव पठितम्—स्वः स्वं चमसमनु न्यन्त इति । श्रीःस्त्रीनिति
योप्सा सर्वचमसिव्यापिकर्तृत्वार्था । हविःशेषपुरोडाशसंबन्धिशकलान्स्वस्वचमसाद्दक्षि-
णतः पितृतीर्थेनोपास्यन्ति निक्षिपन्ति । निक्षेपणं तूष्णीमेव । दानप्रभृतिमन्त्राणां जप-
स्यैव विधास्यमानत्वात् । निक्षेपणे यज्ञोपवीत्येव । अग्रे प्राचीनावीतविधानात् ।
अन्यथा प्राचीनावीतं विधायोपासनविधानं कृतं भवेन्न कृतं च तथा । तस्मात्पुरोडाश-
शकलोपासने यज्ञोपवीत्येव । प्राचीनावीतानि कृत्वोपास्यन्तीत्येवमन्वयः कदाचि-
त्स्यात्तथा चोपासनेऽपि प्राचीनावीतं स्यादिति शङ्कानिरसनार्थं तत्कृत्वेत्युपासनानुवादः ।
तद्युपासनं कृत्वा । तदित्यस्य तानीत्यर्थः । तानि उपासनानि । सुपां सुलुगित्यनेन
बहुवचनविभक्तेर्लुक् । कर्तृबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् ।

तत्कृत्वा प्राचीनावीतानि कृत्वा षड्दोतारं व्याख्याय

दानप्रभृतीन्प्रत्यायनान्तान्पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपन्ति ।

पुरोडाशशकलोपासनकर्तारः सर्वे प्राचीनावीतानि कृत्वा सूर्यं ते चक्षुरिति
षड्दोतारं व्याख्याय वाक्यशः पठित्वा न वाच्येतेति । एतस्य प्रायश्चित्त एव श्रुतौ

जैमिनिः—
यनेनापीयं
उपयो-
व्याख्यानं
दूकारप्रयु-

प्रयुक्तस्य
तु तन्त्रेण
यनं कर्त-

द्वितीया
श्रीनिति
साहसि-
णां जप-
धानात् ।
पुरोडाश-
कदाचि-
तुवादः ।
गित्यनेन

वक्षुरिति
व श्रुतौ

सूत्रे च विनियोगात् । अहोमार्थत्वादग्रहोऽत्र । पितृयज्ञे षड्दोतारमिति श्रुतिरपि ।
चमससमीप एव षड्दोतृतृग्याख्यानम् । एतत्ते ततामुकशर्मन्ये च त्वामनु । एतत्ते
पितामहामुकशर्मन्ये च त्वामनु । एतत्ते प्रपितामहामुकशर्मन्ये च त्वामनु । आपो
देवीः० । अत्र पितरो यथा० स्वाहोष्म० अमीमदन्त पि० आङ्क्ष्व ततामुकशर्मन् ।
आङ्क्ष्व पितामहामुकशर्मन् । आङ्क्ष्व प्रपितामहामुकशर्मन् । अभ्यङ्क्ष्व ततामुक-
शर्मन् । अभ्यङ्क्ष्व पितामहामुकशर्मन् । अभ्यङ्क्ष्व प्रपितामहामुकशर्मन् । एतानि
वः पितरो० नमो वः पितरो रसाय पितरो नमो वो० नमो वः पितरः शुष्माय पित०
नमो वः पितरो जीवाय पि० नमो वः पितरः स्वधायै पित० नमो वः पितरो
मन्यवे पित० नमो वः पितरोऽघोराय पित० ऊर्जस्वतीः स्व० उत्तिष्ठत पितरः प्रे० परेत
पितरः सो० यन्तु पित० मनो न्वाहु० आ न एतु० पुनर्नः पित० अक्षन्न० प्रजा-
पते न० दानप्रभृतिप्रत्यायनान्ता एते पिण्डपितृयज्ञमन्त्रा एताञ्जपन्त्येव न कर्मापि ।
वासोदानोदपात्रनिनयनयोस्तु सकृदेव मन्त्रः । यजमानस्य स्वपितृणामुपलक्षणं सिद्ध-
मेव । इतरेषां चमसिनां तु स्वस्वपितृणामेव । स्वेभ्यः पितृभ्य उपास्येयुरित्याश्रलाय-
नोक्तेः । कात्यायनमते तु यजमानपितृणामुपलक्षणं सर्वेषाम् । तथा च तत्सूत्रम्—
यजमानस्य पितृभ्यो वा तस्याधिकारादिति । यजमानस्य फलार्थित्वात्फलार्थेषु कर्मसु
तस्यैवाधिकारः । वाशब्दः स्वपितृणामुपलक्षणं कार्यमिति पूर्वपक्षव्यावर्क इति कात्या-
यनसूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे यजमानस्य ततामुकशर्मन्, यजमानस्य पितामहामुकशर्मन्,
यजमानस्य प्रपितामहामुकशर्मन्, यजमानस्य तताङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य पितामहा-
ङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य प्रपितामहाङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य तताभ्यङ्क्ष्वामुकशर्म-
न्यजमानस्य पितामहाभ्यङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य प्रपितामहाभ्यङ्क्ष्वामुकशर्मन्,
इत्येवं मन्त्राणां प्रयोगः । असावितिवचनाभावेऽपि पिण्डपितृयज्ञमन्त्रेषु असावित्येतस्य
शब्दस्य सत्त्वात्तत्स्थानिको नामनिर्देशोऽत्रापि भवति । पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपन्ती-
तिवचनात् । अत्र यजमानः सर्वे वा पुरोडाशशकलोपासनादिकर्मकर्तारो जीवात्पितृकाः
स्युस्तदाऽपि शकलोपासनादिकर्म पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देशेनैव कर्तव्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ इति वचनात् ।

उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इतिभैत्रायणीयपरिशिष्टवचनाच्च ।

सौमिके मखे इत्यनेन सोममखान्तर्गतं पित्रुद्देश्यकं कर्मोच्यते तत्रेत्यर्थः । एवं च
जीवात्पितृकरपि स्वस्य यजमानस्य वाऽपि पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देशेनैव

कार्यमेव । यदि पुरोडाशशकलनाशो देवास्तदा लोपः । पिण्डदानलोपनिमित्तकं सर्वं धानस्य प्रायश्चित्तं होतव्यम् । यदा तु पितृपितामहौ जीवन्तस्तदा प्रपितामहवृद्धप्रपितामहा- र्थम् तिवृद्धप्रपितामहानुद्दिश्य कर्तव्यम् । यदि त्रयाणामपि जीवन्तं तदा लोप एव । नात्र द्विदेव सर्वप्रायश्चित्तमपराधाभावात् । उपस

तस्मिन्कृते षामपद्य सवितरित्येतेषामेके-

नान्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति ।

शकलोपासनप्रभृतिप्रत्यायनमन्त्रजपान्तसमुदायरूपे कर्मणि कृते सतीत्यर्थः । तस्मिन्कृत इत्यनेनाध्वर्योर्नेदं कर्मेति सूचितमचमसित्वादिति भावः । इदं सर्वेषामचमसिना-मुपलक्षणम् । इत्येतेषामेकेनेतिवचनान्मन्त्रत्रयमत्र श्रुतौ पठितमस्ति तत्र येन केनाचि-न्मन्त्रेण ग्रहणं कर्तव्यमित्यवगतं भवति । सावित्रं सवितृदेवताकं ग्रहमाग्रयणात्परि- न्यत

पुष्या ।

न सादयत्युपनिष्क्रम्य देवाय सावित्रेऽनु-

ग्रहि देवाय सावित्रे प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

अत्रोपनिष्क्रम्येति वचनादन्यप्रैषेषु विशेषवचनाभावे हविर्धाने स्थित्वाऽपि प्रेषा तस्मिन्भवन्तीति गम्यते । अत्रोपनिष्क्रमणोत्तरमेवेति नियमः । एवमन्यत्रापि । अन्यत्सपष्टम् । या

हुत्वा नानुवषट्कारोति न भक्षयति सूदवत्पात्रं सादयति ।

द्विदेवत्यर्गुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो विद्यत इत्येतत्सूत्रादेव निषेधे सिद्धे प्रयोगे ऋटित्यवगमार्थम् । होमाभिषवनिमित्तमस्तस्य प्राप्तत्वात्निषेधः । सूदव-त्पात्रं सादयतीतिवचनं सर्वहोमव्यावृत्त्यर्थम् ।

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्येतेनैव

पात्रेणाभक्षितेन वैश्वदेवं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

न भक्षयतीति निषेधेनैव सिद्धेऽत्राभक्षितेनेतिवचनं ग्रहग्रहणकालेऽयं सावित्र-ग्रहो न भक्षितस्तस्मिन्नेव वैश्वदेवो गृह्यत इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतदभावे यजुर्भेष-प्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । शस्त्रवन्तमित्येतस्य प्रयोजनं प्रातःस-वन ऐन्द्राग्रग्रहे प्रदर्शितमेव ।

एकया च दशभिश्च स्वभूत इत्येतस्यां

शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येथामिति

प्रतिप्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि विमुच्या-

परया द्वारा निर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य

पूर्वया द्वारा प्रपाद्याऽऽयतनेषु सादयति ।

एतस्यामृचि शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येथामिति मन्त्रेणोत्तरवर्तनीतो द्विदेव-त्यपात्राणि विमुच्य हविर्धानमण्डपस्यापरया द्वारोपनिर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य हवि-

नेमित्तकं सर्वं धानस्य पूर्वया द्वारा नीत्वा तत्तदायतने सादयति । प्रतिप्रस्थातृग्रहणमध्वर्युव्यावृत्त्य-
द्वप्रपितामहा-र्थम् । उपेत्यनेन स्वमुखसमीपे धृत्वा निर्हरणम् । स्पष्टं च सूत्रान्तरे—मुखसमीपे-
एव । नात्र द्विदेवत्यपात्राणि धृत्वा निर्हरतीति । निःशब्दो निर्गमनोत्तरं झटितिहरणार्थ इति
उपसर्गबलादयमर्थो गम्यते ।

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृथेत्येत-
स्याः शस्यमानायामन्यतरतोमोदं प्रति-
गृणाति मोदामोद इवाथामोद इवेति ।

र्थः । तस्मि-
मचमसिना-
न केनाचि-
प्रयणात्परि-
एतद्वत्संबन्धिनि प्रथमे विरामे मोदामोद इवेति प्रणव ओथामोद इवेति । अयम-
न्यतरतोमोदः । यत्रैकस्मिन्प्रतिगरे मोदा, इति शब्दः सोऽन्यतरतोमोद इत्युच्यते ।

विपरीतमेके समामनन्ति ।

प्रथम ओथामोद इवेति प्रणवे मोदामोद इवेति । स एष प्रतिगरोऽनन्तराद्याहावादे-
तस्या ऋच आरभ्येत्यर्थः । सप्तमी पञ्चम्यर्थः । ततः परं तु यथापूर्वमेव प्रतिगरः । एष
यानुषहौत्रविषये विशेषः ।

उक्तं वाचीन्द्रायेति शस्त्रं प्रतिगार्यं सर्वत्र तृतीयसवने जपति ।

उक्त्यादिष्वपि ।

शस्त्रं प्रतिगार्यं ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

वैश्वदेववद्ग्रहनाराशश्चा इति लाघवाद्ब्रुक्तव्ये शस्त्रं प्रतिगार्येतिवचनं तृतीयसवन
आश्वलायनसूत्रोक्तो यः शस्त्रधर्मोऽभिहिंकारादिः स एवात्र भवति प्रकृत्यविनियुक्त-
त्वेऽपीतिज्ञापनार्थम् । ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव इत्येतत्सूत्रपाठावश्यकत्वमेवैत-
त्प्रयोजनं नान्यल्लभ्यते । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेनेत्यनन्तरं वक्ष्यमाणेनैव ग्रहादा-
नचमसादानसिद्धेः ।

तेन प्रचरति यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेन ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

द्विदेव-
य हवि-
तेन वैश्वदेवग्रहेण । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहेण प्रचरति तथाऽनेन वैश्वदेवग्र-
हेणापि प्रचरतीत्यर्थः । प्रैषयोरप्यत्र तुल्यत्वात्कृत्स्नोऽतिदेशः कृतः । एतच्च नाराशं-

सधर्मातिदेशार्थम् । तेन सर्वभक्षाश्चमसा भवन्तीति सिद्धं भवति । सकृन्माराशंसं तृती-
यसवनमिति वचनात् ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
निद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षितननूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवन्सत्याषाढहिरण्यकेशिम्-
प्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवमप-
श्चस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

सौम्यस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

पात्रसंसादनप्रभृतीनीत्यनेनान्वाधानादि ब्रह्मयजमानसदनकरणान्तं निवर्त्यते । अत्र
यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति सूत्रादध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति कात्यायनसूत्राच्चाध्वर्युः कर्ता ।
पक्षे प्रतिप्रस्थानृकर्तृकताऽपि । अत्र ज्ञापकं प्रतिप्रस्थाता सवनोयानां पात्रसंसाद-
नप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति सूत्रे दर्शितमस्ति । सौम्यविषये सूत्रकृता विशेषा-
नुपदेशाद्विजातीयशैलीस्वीकाराच्च समन्त्रकममन्त्रकं वा सौम्यतन्त्रमिति पक्षद्वयं प्रदर्शितं
भवति । तथा च द्वैधसूत्रम्—सौम्यस्य मन्त्र इति मन्त्रवान्स्यादिति बौधायनस्तूष्णीक
इति शालिकिरिति । पात्रासादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति उक्तं तत्र पात्राण्ये-
तानि चरुस्थालीशूर्पकृष्णाजिनोल्बलमृगलानि प्रस्कन्दनसंभवपनार्थं पात्रा । प्रणीताप्रण-
यनपात्रमप्यासादयति हविःसंयवनरूपदृष्टप्रयोजनमन्त्रान्न प्रणीताः प्रणयतीतिनिषेध-
कवचनाभावाद्यनुरूपताभिः संगतीतिविशेषवचनाभावाच्च । मदन्तोपात्रमपि श्रपणानु-
गुणत्वात् । कुटुरुदृषदुपलानामभावः प्रयोजनाभावात् । असति द्रव्ये कर्मलोपो यथा
चरौ समाहननमाप्येभ्यो निनयनमिति भरद्वाजोक्तेश्च । शम्यया समाहननपक्षे तस्या
अप्यभावः । स्फगाग्निहोत्रहवण्योः पिष्टसंयवनार्थमेक्षणवेदप्राशित्रहरणेडापात्रान्वाहार्थ-
स्थालीयोक्रचतुर्धाकरणपात्रोपवेषादीनां निवृत्तिः । पाशुकासादनैव प्रसङ्गसिद्धेः ।
अत एव यथार्थमिति नोक्तम् । पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रणयनं समन्त्रपक्षे समन्त्रममन्त्र-
पक्षे मन्त्ररहितं कुर्यात् ।

सौम्यं चरुं निर्वपति ।

निर्वापः समन्त्रक एव तूष्णीपक्षेऽपि अग्निहोत्रहवण्यादानादिः परिदानान्तः ।
निर्वपिमात्रं वा देवतासंवन्धाय त्र्यम्बकेष्टिवत् । त्रिणक्लीकरणान्तं कर्म समन्त्रकपक्षे

शंसं तृती-

मुख्या-
य-

समन्त्रमन्त्रकपसे मन्त्ररहितम् । घृष्ट्यादानादि समन्त्रपक्षे समन्त्रमन्त्रपक्षे मन्त्ररहि-
तम् । पवित्रे वेद्यामुभयपक्षेऽपि तूष्णीमेवापि वृजति । यजमाने प्राणापानौ दधामीति-
लिङ्गविरोधात् । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधा-
तीत्यर्थवादाच्च । श्रवणमर्थसिद्धम् । समन्त्रपक्षे सूर्य ज्योतिरित्यादि तूष्णीमेवाभिधारणं
समन्त्रपक्षेऽपि अग्नीषोमीयविकारत्वात् ।

तमासाद्य ।

तं चरुमासाद्य । आसादने विना यागस्याभिमवादर्थादासादने सिद्ध इदं वच-
नमासादनोत्तरसामिधेनाप्रयानाज्यभगाभावकोधनार्थम् । आसादनेत्तरं घृतयाग एव
नान्यदिति ।

आज्यस्यावदाय घृतस्य यजेति संप्रेष्यति वषट्कृते हुत्वा ।

आज्यस्याऽऽज्यादित्यर्थः । अवयवपक्षी वा । आज्यस्यैकदेशं यागपर्याप्तमित्यर्थः ।
तच्च ध्रौवं चतुरवलिपञ्चावलिष्यवस्थया चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा दक्षिणाऽति-
क्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीत्यर्थः । आज्यद्रव्यक-
त्वादुपांशुत्वम् । आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमुपांशुत्वमाह—आज्येनोपांशुमयतः सौम्यं परि-
यजत्यन्यतरतो वेति । उपांशुधर्मकत्वादेवोपाशुत्वे सिद्धे पुनर्वचनं सर्वोपांशुत्वार्थमिति
तद्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् । तेन सवनस्वरो बाध्यते । परप्रत्यायनार्थस्वाद्यजेत्युच्चैः, आश्रा-
वणप्रत्याश्रावणे च । अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रैषेभ्य इति सूत्रात् । घृतस्येति पदस्यो-
पांशुत्वमेवानया रीत्या । देवतानिर्णयस्तु याज्यातो ज्ञेयः । तत्र यान्ये आश्वलायने-
नोक्ते—त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या तं घृतयाज्याभ्यामुपांशुम-
यतः परियजन्ति घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निर्घृते श्रितो घृतम्बस्य धाम । घृतमुषस्त्वा
हरितो वहन्तु घृतं पिबन्त्यजसि देवदेवानिति पुरस्तादुरु विष्णोः विक्रमस्वोरुसयाय
नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिरेत्युपरिष्ठादन्यतर[त]श्चेदग्नाविष्णू महि-
धाम प्रियं वामुपांश्वेवेति । घृताहवन इति याज्ययाऽग्निर्देवताऽऽद्यस्य घृतयागस्य ।
उरु विष्णो विक्रमस्वेति याज्यया विष्णुर्देवतोत्तरस्य घृतयागस्य । अन्यतरतः परि-
ज्यापक्षेऽग्नाविष्णोर्देवतात्वम् ।

अत्रैव तिष्ठन्सौम्यस्य हस्तेन पूर्वमवदानमव-
यति मेक्षणेनोत्तरमुद्दृक्कृतिक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्या-
श्राविते सौम्यस्य यजेति संप्रेष्यति वषट्-
कृते दक्षिणामुखस्तिष्ठन्दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोति ।

सूत्रकारेण प्राचीनावीत्य(ता)विधानादनियमोऽन्यत्रेति सूत्राद्विकल्पः । आपस्तम्बस्तु

प्राचीनावीतो सौम्येन प्रचरतीति प्राचीनावीतित्वमेवात्राऽऽह । मेक्षणेन चरुणामि
सूत्रादुभयावदानमपि मेक्षणंनैव प्राप्तं तत्र पूर्वावदाने मेक्षणं बाधित्वा हस्तो विधीयते ।
अनियमशङ्काव्यावृत्त्यर्थं मेक्षणेनोत्तरमिति । उदङ्मुक्तिक्रम्येतिवचनमुदङ्दिशि स्थित्व यस्तसि
याग इत्येतदर्थम् । आश्राव्य प्रत्याश्रावित इति वचनमाश्रावणविषय आश्रावयेतिप्रत्ययेदिता
प्रकारत्रयमध्य आश्रवयेति प्रथम एव प्रकारोऽत्र भवतीतिज्ञापनार्थम् , प्रत्याश्रावणपरागतं य
णस्याऽऽश्रावणसंबद्धत्वाद्वचनम् । वषट्कृत इति वचनं वषट्कारसमकालं दानमितिस्मिन्नवेद्ये
यः पक्षस्तद्वारणार्थम् । उदङ्दिशि स्थित्वा यागेऽपि प्रङ्मुखः स्थित्वा यागनेन—अ
कुर्यादिति स्यात्प्राङ्न्यायादितिसूत्रात् , एतद्वाधनार्थं दक्षिणामुख इति । अर्थाभ्यामवस्था
दाग्रीध्र उत्तरामुखः सामुख्याय । अर्थादेव तिष्ठतायां प्राप्तायां तिष्ठन्निति वचनात्स्यात्सो
धृतयागे प्रह्णाऽपि पक्षे भवतीति गमयितुम् । दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोतीति वचनमावाचारयाम
रमनु जुहोतीति प्रकृतिप्राप्तस्य स्थानस्य बाधनार्थम् ।

धृतस्य यजेति यथा पुरस्तात् ।

धृतयाग इति शेषः ।

अन्यतरतः परीज्यामेके समामनन्ति ।

आदावन्ते वेत्यर्थः । सौम्यस्य न स्विष्टकृदादि । अत एवाऽऽपस्तम्बेन वषट्कृते कमिष
प्रत्याक्रम्याऽऽज्येन चरुभिघार्योद्गातृभ्यो हरन्तीति सूत्रे प्रत्याक्रम्याऽऽज्येन चरुम-
भिघार्येत्यनेन स्विष्टकृदादीनां निवृत्तेर्दर्शितत्वात् ।

तमाज्येनाभिपूर्गोद्गातृभ्यो हरन्ति ।

तं सौम्यम् । आज्येन स्थाल्याज्येन । उद्गातृभ्य इति वचनात्सर्वैः सहैव स सौम्य-
श्वरुप्राह्य इत्यर्थात्सिध्यति । हरन्ति प्रयच्छन्ति । बहुवचनं पारिकर्मध्वर्युगणान्यतम-
प्राप्त्यर्थम् ।

सन्नोऽत एतद्यदुत इहेत्यवेक्षन्ते ।

उद्गातार इत्येव शेषः । बहुवचनसामर्थ्यात्तेषामेव सांनिध्याच्च । स्पष्टमेतदाहाऽऽ-
पस्तम्बः—तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते सन्नो एतद्यदुत इहेतीति । केचित्तु कल्पान्तरकारास्त-
दवेक्षणमाध्वर्यव आम्नातमित्यध्वर्युणामपीच्छन्ति तन्निरासार्थमुद्गातृग्रहणम् । यत्तु
श्रुतावीक्षन्ते पवित्रं नै सौम्येति तदप्युद्गातृकमेव प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ।

तस्मिन्हात्मानं *परिपश्यन्ति ।

उद्गातार इत्येव । तस्मिंश्चरुगत आज्ये । हिरवधारणे । परिरत्रावनामार्थकः ।
अवनता भूत्वा पश्यन्तीत्यर्थः ।

य आत्मानं न परिपश्येदित्यसुः स्यादभि-
दि कृत्वा यन्मे मनः परागतमित्यवेक्षेत ।

यस्तस्मिन्नाज्ये प्रतिबिम्बितमात्मानमभिपूरणार्थाज्यस्याल्पत्ववशेन न परिपश्येदन्तर्न
इत्येदित्यसुर्गतासुर्गतप्राणोऽल्पायुः स्यादेतद्दोषपरिहारायाभिदि कृत्वा यन्मे मनः
परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन्त्रेण
स्मिन्नवेक्षेतावनतो भूत्वेक्षेत । अभिदिदिर्नाम दिदिर्दानमुपरिदानमभिदिदिः । तदुक्तं बौधाय-
नेन—अभिदिदि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्भूय आज्यमानीयावेक्षेतेति । एवं कृते हि आज्यस्य
भूयस्त्वाद्दृश्यते हि च्छायेति । श्रुतावन्यदपि उक्तमवेक्षणस्य प्रयोजनम्—यो गतमनाः
स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु
धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाधार न गतमना भवतीति । आपस्तम्बेनापि यो गतमनाः
स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतमिति न गतमना भवतीति । योऽन्योऽपि कश्चिद्ग-
तमनाः शून्यहृदय इव भवति सोऽप्यवेक्षेतेत्यस्यार्थः ।

आमयाव्यन्नाद्यकामो वा प्राश्नीयात् ।

आमयो रोगस्तद्दानामयावी, अन्नाद्यकामनावान्वा चेत्तं सौम्यं चरुं प्राश्नीयात् ।
कमिधातुश्रवणाद्यजमानेन संकल्पः कार्योऽन्नाद्यकामः सौम्यचरुप्राशनं करिष्य इति ।
आमयावित्वानिमित्तकप्राशने कामपदाभावान्न संकल्पः ।

यो वाऽलमन्नाद्याय सन्नान्नमद्यात्तेन +प्राश्यः ।

यः कश्चन पुरुषोऽन्नाद्यायान्नमक्षणायालं समर्थः सन्केनचित्प्रतिबन्धेन नान्नमद्या-
त्तेन कर्मबहिर्भूतेनापि पुरुषेण प्राश्यः । सौम्यश्चरुरिति शेषः । नैमित्तिकमिदम् ।
विसर्गरहितः पाठः प्रामादिकः ।

शलाकाभिर्धिष्णियानाग्नीध्रो ज्वलतो विहरति ॥

दर्माणां तृणानां च मूत्रानि शलाकास्तामिः सहाऽऽग्नीधीयाह्नाज्जलाकाभिर्ज्व-
लतो विहरति । विहरणं नाम तत्तद्धिष्णियेषु स्थापनम् ।

नवगृहीतमाज्यमध्वर्युर्गृहीत्वा ज्वलतो व्याघारयति ।

आहवनीयाग्नीधीयहोत्रीयमार्जलीयानामप्याज्येनैव व्याघारणं न सोमेन । अत एव
नवगृहीतमित्युक्तम् । पुनर्ज्वलत इति वचनं व्याघारणकालेऽपि ज्वलत्तार्थम् । सोमा-
भावाद्भस्माभावः ।

शेषमाज्यस्य करोति धारयन्ति धिष्णियान् ।
धिष्णियानग्नीन् ।

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिमुतस्य त इत्यु-
पाशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्ब्रूहति ।
पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णामीत्यन्तो मन्त्रस्य ।

तं धिष्णियव्याघारणसंपातेनाऽऽज्येन श्रीत्वा न सादयति ।

॥ गृहीतं पात्नीवतं ग्रहम् । पत्नीवान्देवता यस्य स पात्नीवतस्तं पात्नीवतम् ।
अग्निरत्र विशेष्यः । पत्नीवानिति विशेषणम् । एभिरग्न इति याज्यालिङ्गात् ।
आज्यवचनं यद्घृतेन पात्नीवतः श्रीणानि वज्रेणेवैनं वशे कृत्वा गृह्णामीति श्रुतिगतो
घृतशब्द आज्यमेव व्याचष्टे न घनीभूताज्यमिति प्रदर्शयितुं *माज्यशब्दः ।

उपनिष्क्रम्याग्नीन्पात्नीवतस्य यजेति संप्रेष्यति ।
उपनिष्क्रम्येत्येतस्य प्रयोजनं प्राग्दर्शितमेव ।

अग्रा ३ इ पत्नीवा ३ इति वषट्कृते जुहोति ।
त्वष्टा सोमं पिव स्वाहेत्यन्तो मन्त्रस्य ।

कृताकृतोऽनुवषट्कारः ।

कृताकृतो वैकल्पिकः । पात्नीवतशब्दस्य सूत्रकृतोपांशुत्वानभिधानादुच्चैष्ट्वमेव ।

उपाश्वनुवषट्करोतीत्येकेषाम् ।

अनुवषट्कारस्योपांशुत्वेऽपि सोमस्याग्ने वाहीत्यन्तमेवोपांशु, वौषडिति तूच्चैरेव ।

अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीद नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गात्रा पत्नीः

संख्यापयोन्नेतर्होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नयन्होतृचमसे

ध्रुवायावकाशं कुरु सर्वः राजानमुन्नय माऽतिरिचो

दशाभिः कलशौ मृष्टा न्युञ्जेति संप्रेष्यति ॥ ९ ॥

उपस्थोऽङ्कस्तमासीद तत्र निषीद सोममक्षणार्थं, नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गातृसमीपे
संख्यापनार्थम् । उद्गात्रा पत्नीं प्रति हिंकारं हिंकारं प्रति संख्यापय पत्नीमीक्षयेति
हिंकारोच्चारणकालेऽन्वीक्षयेक्षणं कारयेत्यर्थः । लाट्यायनद्राह्यायणभ्यामप्येवमेवोक्तम्—
यज्ञायज्ञीयस्य हिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेक्षेत निधनं प्रति पत्नीदक्षिणमूरुमभिषिञ्चेत्तृती-
यायाः स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायाः सर्वं तदुदकं निनयेदिति । यदि क्रत्वन्तरे यज्ञाय-
ज्ञीयसाम नास्ति तदा हिंकाराभावात्कदा पत्नीमुद्गातेक्षेतेत्याशङ्कयामाह—अहिंकारे-
ण प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गातेक्षेतेति । उन्नेतर्होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नयन्सन्होतृच-
मसे ध्रुवाय ध्रुवावनयनार्थमवकाशं कुरु इत्यर्थः । अवशिष्टप्रैषः कृतव्याख्यानः ।

• आज्यशब्द इत्यधिकमिति ज्ञेयम् ।

अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीदेत्यस्यार्थमाह—

अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाऽऽग्नीध्रो व्यवसृप्य भक्षयत्युपस्थे वा
नेष्टुरासीनो नोपस्थ आसीत् यद्युपस्थ आसीत् क्लीबः स्यात् ।

व्यवसृप्य प्रविश्योपविश्य भक्षयति उपस्थ आसीनो वा । नेष्टुरूपस्थ आसीनो वा
भक्षयति । ननु पूर्वं नेष्टुरूपस्थमासीदेत्युक्तमिदानीं तु नोपस्थ आसीतेत्युच्यते तत्कथ-
मेतत्पूर्वविरुद्धमुच्यते । सत्यमुभयं दुर्घटम् । अत एव विरोधाद्विकल्पः कृतः सूत्रकृता ।
अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीदेत्यत्रोपस्थमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । इदं च सूत्रकृतैव प्रदर्शित-
मुपस्थे वेतिसप्तम्यन्तर्निर्देशेन । अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाऽऽग्नीध्रो व्यवसृप्येत्यनेन
सामीप्यमुच्यते । अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीदेत्यत्र यदा नोपस्थ आसीत् तदाऽऽग्नीन्नेष्टुरूप-
स्थमासीदेति संप्रैषांशस्य लोप इति केचित् । सामीप्यार्थकत्वमादायापि सप्तम्युपपद्यत
एवेति न लोप इत्यन्ये । क्लीबः षण्डः ।

होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नयति ।

स्पष्टम् ।

स्तुतश्चैव भवतः ।

स्पष्टम् ।

प्रज्वलयित्वा धिष्णियानग्निष्टोमस्तोत्रमुपाकरोति ।

अग्निष्टोमग्रहणमग्निष्टोमसंस्थाप्रयुक्तं मुख्यं स्तोत्रमिदमिति प्रदर्शनार्थम् ।

अविस्त्रस्य नीवीराविरिव नाभीः कुर्वाणाः सर्वे सकर्णप्रावृता भवन्ति ।

नीवीविस्रंसनमकृत्वैव । आविः प्रकटा इवेषनाभीः कुर्वाणाः सन्नः सकर्णो यच्छिरो
मुखरहितं तत्प्रावृत्यैव तिष्ठन्ति । सर्वग्रहणं कर्मासंबद्धानां सदः प्रविष्टानामपि प्रावृता-
शिरस्कत्वप्राप्त्यर्थम् ।

तानेवाऽऽह—

ये सदस्याः सदसः ।

सदसः सदःसंबन्धिनो ये सदस्याः समासदस्तेऽपि सकर्णप्रावृता भवन्ति । सदः-
संबन्धित्वं सदःप्रविष्टत्वमेव । षष्ठ्यर्थः संबन्धित्वम् ।

ऋत्विजो यजमानश्चेत्येकेषाम् ।

ऋत्विजोऽपि सर्वे सकर्णप्रावृता भवन्ति न तु स्तोत्रसंबन्धिन एवर्त्विज इत्येतदर्थ-
मत्रापि सर्वग्रहणमनुवर्तनीयम् । यजमानस्य स्तोत्रसंबन्धित्वाभियमेन प्राप्तौ विकल्पः ।
एकेषामित्यनेन यजमानस्य विकल्पः । एकेषामिति वचनं मङ्गलकरणार्थमिति प्रथम-
पाठक उक्तमेव प्राक् ।

विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिषावत इत्युद्गात्रा पत्नीं संख्यापयति ।
प्रेषान्नेष्टऽत्र कर्ता ।

अगन्देवान्यज्ञ इति पत्नी दक्षिणमूरुं नग्नकृत्य वङ्क्षणानाविष्कृत्य ।
दक्षिणमूरुं नग्नकृत्यापोढवसनं कृत्वेत्यर्थः । ऊरुसंधिवङ्क्षणं ते च संघयोऽत्र बहवः ।
अतो बहुवचनम् । आविष्करणं प्रकटोकरणम् । अत्राऽऽपस्तम्बेनेनरेषामग्र एतस्या-
प्राकट्यायोपाय उक्तः—उपरि दूरमुद्गहेदा वङ्क्षणानामाविष्कर्तारहातमुख्यस्याः प्रजा
जायत इति विज्ञायत इति । यथोरुसंधिर्नाऽऽविष्कृतः स्यात्तथोद्धरेद्वासस्तथा कृते
सति अहीतमुखी, अम्बानमुखी, अस्याः पत्न्याः प्रजा जायत एवं कृते सतीत्यर्थः ।

स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा इत्यभ्यन्तरमूरु-
दीची पत्नी पन्नेजनीरुरुणोपप्रवर्तयति ।

उदीची, उदङ्मुखी, ऊरुणा दक्षिणेनापोढवसनेन पन्नेजनीरुप उपप्रवर्तयति अभ्य-
न्तरं गमयति । अत्र पक्षान्तरमाहाऽऽपस्तम्बः—ऊर्वोरुपप्रवर्तयेदित्येक इति ।
ऊर्वोरेव वा हस्तेन प्रवर्तयति न तु नाम्यामन्तरतो गमयतीत्यर्थः ।

संख्यापनमुपप्रवर्तनं चाऽऽ तृतीयस्याः स्तोत्रीयायाः क्रियते ।

तृतीया स्तोत्रीया प्रथमपर्यायसंबन्धिन्येव । अग्र उत्तमायां स्तोत्रीयायामिति
उत्तमवचनादत्र प्रथमपर्यायसंबन्धिन्येव तृतीया स्तोत्रीया छन्दोगमूत्रे द्रष्टव्या ।
अत्राऽऽङ्गमिविधौ । तृतीयस्तोत्रपर्यन्तमित्यर्थः । अर्थः स्पष्टः । इदं पत्नीसंस्कारत्वा-
त्प्रतिपत्त्यावर्तते । एकस्यां पत्न्यां रजस्वलायां पन्नेजनीग्रहणस्य तत्संबद्धकर्मणां च
लोपः । आग्निमारुतशस्त्रे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—अभ्यग्रमाग्निमारुतं प्रतिगृणातीति ।
अभ्यग्रं त्वरितम् । आश्वलायनोऽपि स्वभ्यग्रमाग्निमारुतमिति । सुशब्दादित्वरितम् ।
आपस्तम्बेनान्योऽपि विशेषाऽत्रोक्तः—आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यभिज्ञायापो विषि-
ञ्चन्प्रतिगृणातीति । अपोऽवस्कन्दयन्प्रतिगृणात्यापोहिष्ठीये तृच इत्यर्थः । आश्वला-
यनः—आपो हि छेति तिलो वियतमप उपस्पृशन्नन्वारब्धेष्वपावृतशिरस्क इति ।

स्वादुष्किलायं मधुमां उतायमित्येतस्यां शस्यमाना-

यामुभयतोमोदं प्रतिगृणाति मदामोद इव मोदा-

मोद इवेत्याहावाद्ध्वं व्याहावात्सिद्धः प्रतिगरः ।

एतस्यां शस्यमानायामिति सप्तमी पञ्चम्यर्थः । तेनैतस्याः शस्यमानाया ऋच
आरभ्येत्यर्थो भवति । एतस्या ऋच आरभ्योभयतोमोदः प्रतिगरः । मदामोद
इव मोदामोद इवेत्युभयरूपप्रतिगरेऽपि मोदशब्दादुभयतोमोदत्वं प्रतिगरस्य ।
अयमुभयतोमोदः प्रतिगर आ, आहावात्स्वादुष्किलीयासंबन्धिमध्यतनाहावपर्यन्तम् ।
स्वादुष्किलीयान्तिमाहावो व्याहाव उच्यते । व्याहावादित्यनन्तरं पूर्वतनस्योर्ध्वशब्द-

स्यानुवृत्तिः । ऊर्ध्वमित्यनन्तरं चकारोऽध्याहर्तव्यः । आहावादूर्ध्वमपि उभयतोभोद एव प्रतिगरः । व्याहावात्सिद्धः प्रतिगरः । व्याहावादारभ्य सिद्धः प्रसिद्ध एव प्रति-
गरो भवतीत्यर्थः ।

भूतमसि भूवे मा धा इति प्रतिप्रस्थाता ध्रुवमभिमन्त्रयते ।

नेष्टुन्नेतृव्यावृत्त्यर्थं प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । एतयोरप्यध्वर्युत्वाविशेषात् । अध्वर्यो-
र्ध्यावृत्तिस्तु तस्य व्यावृत्तत्वादेव भविष्यति । भूयासमित्यन्तो मन्त्रस्य ।

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति परिगृह्णाति ।

अञ्जलिना ध्रुवं परिगृह्णाति । अञ्जलिना परिगृह्णाऽऽस्त इत्यत्र दर्शनात्स्पष्टतयाऽ-
ञ्जलिना परिगृह्णातीत्यापस्तम्बेनोक्तत्वाच्च ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्याव-

यन्तिवति ध्रुवः स्थानात्प्रच्यावयति ।

प्रच्यावयति स्वस्थानाञ्चालयति । प्रशब्दो झटितिचाछनार्थः । प्रच्यावयन्तिवत्यन्तो
मन्त्रस्य ।

दिवि देवान्दहान्तरिक्षे वयाःसीति हरति ।

होतृचमससमीपं हरतीत्यर्थः । पार्थिवानित्यन्तो मन्त्रस्य ।

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसीति होतृचमसे ध्रुवम-
वनयति परिधानीयायाः शस्यमानायाः सकृच्छ-
स्तायामादितो वा शस्त्रस्य ॥ १० ॥ मध्यदेशेऽन्ततो वा ।

शस्यमानायामित्यत्राऽऽदित आरभ्याऽऽन्तम् । सकृच्छस्तायामित्यनेन मध्यमे
पर्याये । शस्त्रादौ शस्त्रमध्ये शस्त्रान्ते वेति पञ्च पक्षाः सिद्धा भवन्ति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं होतृचमसमध्वर्युरादत्ते चमसाश्चमसा-
ध्वर्यव उक्थशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्येति दर्शितप्रयोजनम् । अवशिष्टं सूत्रमपि दर्शितप्रयोजनम् ।

व्याख्यातश्चमसानां भक्षः ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्तीत्यारभ्य तृतीयः होत्रका इत्यन्तेन सूत्रेण
व्याख्यात इत्यर्थः ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

अनाराशंसत्वादिति मावः ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतत्प्रभृति पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ।

स्पष्टम् ।

नानूयाजान्ते स्वरं जुहोति न हृदय-

शूलेन चरन्ति यद्यनूबन्ध्या भवति ।

इदं बहूनूबन्धोपलक्षणम् ।

प्रहृतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिहुत्य हारियोजनेन चरन्ति ।

संस्त्रावेणाभिहुत्येतिवचनं परिधिप्रहरणाङ्गं संस्त्रावहोम इतिबोधनार्थम् । सोमाङ्ग-
त्वात्पुनर्वचनम् । हरिरस्मिन्मुज्यते स्वस्थानं प्रति गमनायेन्द्रस्येति हरियोजन
इन्द्रस्तत्संबन्धिग्रहो हारियोजनस्तं संस्त्रावाभिहोमान्ते परिधिप्रहरणारूपकर्मणि कृते
गृह्णातीत्यर्थः ।

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजन इत्युक्तेता

द्रोणकलशेन हारियोजनं सर्वमाग्रयणं गृह्णाति ।

अत्र तृतीया सप्तमर्थे । आग्रयणस्थालीस्थसोमस्य स्थाल्या अल्पपात्रत्वेन द्रोणक-
लशस्य महत्पा(हापा)त्रत्वेन तस्माद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । सर्वमाग्रयणमाग्रयणस्थालीस्थं
सर्वं सोमं द्रोणकलशे हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति ।

तं बह्वीभिर्धानाभिः श्रीत्वा न सादयति ।

धाना अत्र लौकिक्य एव । भर्जिता यवा धानाः । बौधायनेनाप्युक्तं प्रैष एव—
धाना हारियोजनीः कुरुतेति ।

शीर्षिन्नाधि निधायोपनिष्क्रम्येन्द्राय हरिवतेऽनुब्रूहीन्द्राय हरिवते प्रेष्येति
संप्रेष्यति धानासोमेभ्योऽनुब्रूहि धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वा ।

शीर्षिन्, शीर्ष्णि । विभाषा ङिश्चोरिति लोपः सप्तम्याः । शीर्षिन्नाधि शीर्ष्णि
उपरीत्यर्थः । उपनिष्क्रम्येत्यनेन हविर्धानाद्बहिर्गत्वैवायं प्रैषः ।

हरीः स्थ इर्योर्धाना इति विक्रम्य वषट्कृते

जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

विक्रम्येति विविधं क्रमणं विक्रमणमग्रतः पृष्ठतश्च पादयोः करणं पुनः पुनः ।
अत्र हेतुः श्रुतौ विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहनसमृद्ध्या इति । वषट्कारोत्तरं तूष्णीमेव
विक्रमणम् । मन्त्रेण होमः । इन्द्राय स्वाहेति स्वाहाकारलिङ्गात् । हरति भक्षं सदः
प्रति हरति भक्षम् ।

तं सर्वे समशः प्रतिविभज्योन्नेतयुपहवमिष्टेष्टयजु-

पस्ते देवसोमेति चिश्चिषाकारं धाना भक्षयन्ति ।

वाचनिकोऽत्र भक्षलाभो होत्रुन्नेतृव्यतिरिक्तानामपि निमित्ताभावेऽपि । होतुर्वषट्-
कारप्रयुक्तो भक्षः । उन्नेतुर्होमाभिषवप्रयुक्तो भक्षः । इतरेषां वाचनिकः । तं हारियो-

जनं होता, उन्नेता, अन्ये च । एते सर्वेऽपि हरियोजनगतस्य सोमस्य पात्रान्तरे धानाभिः सह समान्मागान्कृत्वेत्यर्थः । प्रतिः सामुख्यार्थः । उन्नेतरूपद्वयस्वेति सर्वेऽप्युन्नेतारमुपहृयेष्टयजुषस्ते देवसोमेति मन्त्रेण चिश्चिषाकारं चिश्चिषां कृत्वा कृत्वेत्यर्थः । चिश्चिषति शब्दानुकारस्तथा शब्दं कृत्वा धानाम्यो रसं हृदयं ममयन्ति रसमात्रं निगिरन्ति ।

संदृश्यासंभिन्दन्तो धानानां निम्नानि कुर्वन्तो निरवधयन्तः ।

संदं(३)इय धाना असंभिन्दन्तश्च धाना भेदनं तासामकुर्वन्तः । दन्तैर्धानासु चिपि-टाकास्तामात्रं कृत्वा निम्नानि धानानां स्थूलप्रदेशे निम्नानि कुर्वन्तः । स्थूलप्रदेशे निम्नं धानाः कुर्वन्त इति यावत् । निरवधयन्तस्ताम्यो रसं निष्कृष्य पिबन्त इत्यर्थः ।

आपूर्याः स्थाऽऽ मा पूरयतेत्युत्तरवेद्यां धाना
निष्ठीव्योपवपन्ति रय्यै त्वा पोषाय त्वेति वा ।

निष्कृष्टरसा धाना उत्तरवेदिसमीपे निष्ठीव्य यूक्त्य वपन्तीत्यर्थः । आपूर्या इत्य-नेम रय्यै त्वेति विकल्पते । अत्राऽऽपस्तम्बेनाऽऽचमनमुक्तम्—तत आचामन्तीति । धानामक्षणेनोच्छिष्टत्वादिति भावः ।

दधिकाढणो अकारिषमित्याभीध्रागारे दधिद्रप्सान्भक्षयन्ति ।

द्रप्सशब्देन दध्न उपरितनो घनीभूतोऽश उच्यते ।

एकधनपरिशेषान्यथाचमसं व्यासिच्य हरिणीर्द्व्याः संश्लो-
म्राय्य तीव्रीकृत्य रसं जनयित्वाऽप्सु धौतस्य सोम-
देवत इति रसमवघ्रेण भक्षयित्वा चात्वालेऽवनयन्ति ।

एकधनानां ये परिशेषास्तान्सर्वांश्चमसेषु क्रमेण निक्षिप्य तेषु हरिणीर्हस्ता द्व्याः संश्लोम्राय्य मर्दयित्वा तीव्रीकृत्य दूर्वास्तेनापां श्लक्ष्णीकरणं तीव्रीकरणं रसं दूर्वारसं जनयित्वात्पादयित्वा तं रसमप्सु धौतस्येति मन्त्रेणावघ्रेणावजिघ्रस्य भक्षयित्वा चात्वा-लेऽवनयन्ति चमसिनः । यथाचमसं व्यासिच्येत्यनेन चमसिनामेवेदं कर्म नान्येषामच-मसिनामध्वर्यर्भदीनामिति गम्यते । अपरेण चात्वालमास्तावै वेति भक्षणदेश आपस्त-म्बेनोक्तः ।

यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिति मिन्द-
याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ॥ ११ ॥

चमसिनोऽचमसिनश्च । एकैवात्र मिन्दा । एकवचनात् ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयज-
नमसि परकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यैनस एनसोऽवयजन-
मसि यच्चाहमेनो विद्वाश्चकार यच्चाविद्वास्तस्यैनसोऽ-
वयजनमसीति प्रतिमन्त्रमाहवनीये शकलानभ्यादधति ।

प्रतिमन्त्रमिति वचनमेकेतिकरणादेक एव मन्त्रस्तदन्ते शकलानामभ्याधानमिति
स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् ।

उभा कवी युवाना सत्यादा धर्मणस्पती । सत्यस्य धर्मण-
स्पते वि सख्यानि सृजामह इति सख्यानि विसृजन्ते ।

सरूयविसर्गोऽत्राद्रोहविसर्गः । तत ऊर्ध्वमद्रोहो द्रोहो वा न तु नियमेन द्रोह
एव कर्तव्य इति विधिः ।

अभिमृष्टे वेदे पत्नीः संयाजयन्ति ।

यजमानेनाभिमृष्टे वेदे सति पत्नीः संयाजयन्ति । परिधिषु संस्त्रावहोमानन्तरं हविः-
शेषप्राशनं ततो वेदामिमर्शस्ततः पत्नीसंयाजा इत्येतावानेवात्र क्रम इति प्रकृतितोऽत्र
विशेषः ।

स्तीर्णे वेदे नवमृहीतमाज्यमध्वर्युर्गृहीत्वा धातारातिरित्यन्त-
र्ध्वं स्तिष्ठन् जुहाहऽऽवनीये नव समिष्टयजूंषि जुहोति ।

स्तीर्णे वेद इत्यनेन समिष्टयजुर्होमात्पूर्वं सर्वप्रायश्चित्तहोमोत्तरमत्र वेदस्तरणकाल
इति प्रकृतितोऽत्र विशेषः । अध्वर्युग्रहणं नियमार्थमध्वर्युरेव जुहोति न यजमानोऽपि
अन्वारम्भद्वारा । सूत्रान्तरेऽत्रान्वारम्भ उक्तो यजमानस्य तद्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।
अन्तर्वेदिवचनं दर्शहोमधर्मव्यावृत्त्यर्थम् । ऊर्ध्वत्वस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वेऽपीदं वचनम-
न्यदार्शहोमात्मकेषु होमेषु पक्षे प्रहृताऽपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । जुहूग्रहणं प्रकृति-
प्राप्तध्रुवाव्यावृत्तये । आहवनीयग्रहणप्रयोजनं यद्यप्यत्र नास्ति तथाऽप्याहवनीये नवा-
नामपि समिष्टयजुषामयं होम इति प्रयोगकाले स्मरणार्थमित्यदृष्टमेव प्रयोजनं कल्प्यम् ।
एतस्मरणानामेव यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । नव समिष्ट-
यजूंषि जुहोति नवमिर्मन्त्रैर्नव समिष्टयजूंषि जुहोतीत्यर्थः । तत्राऽऽद्याः षण्मन्त्रा
ऋचः । अवशिष्टा यजूंषि । षड्ऋग्विद्याणि जुहोति त्रीणि यजूंषीति श्रुतिरपि ।
ऋग्विद्याणि ऋग्व्याणि । ऋग्व्याणीत्यपेक्षित ऋग्विद्याणीति च्छान्दसः पाठः ।
एतावृत्तु स्वाहाकारः परिभाषासिद्धः । यजुःषु तु पठित एव स्वाहाकारोऽस्ति ।

अथोक्त एवाञ्जलौ पूर्णपात्रानयनं सोमस्य फलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि । उक्त-
श्रायमर्थो सरद्वाजेन—समानमा समिष्टयजुष इति ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति स्तुवेण
तस्य जिह्वास्तिष्ठस्तूष्णीं प्रहो वा ।

समिष्टयजुर्होमे यं द्वेष्यं प्रमायुकः सद्योमरणशीलः स्यादिति यो यनमानः काम-
येत तस्यैतादृशकामवतो यजमानस्य प्रयोगे स्तुवेण जिह्वः कुटिलाङ्गस्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
कामनाविषये स्तुवो जिह्वाता च विधीयते । तूष्णीमित्यनेन मन्त्रेषु मानसिकत्वं विधी-
यत उपांशुतां बाधित्वा । प्रहो वेत्यनेन पक्षे प्रहृता विधीयते । जिह्वा इत्यनेन
तिर्यग्गता प्रहृ इत्यनेन पृष्ठवक्त्रेत्यनयोर्भेदः । अन्यत्स्पष्टम् । अत्र बर्हिषो नानु-
प्रहरणम् । वेदिमुपोषतीत्यनेन विशेषप्रतिपत्तेरग्रे विधास्यमानत्वात्, हृदयशूलचर्यातः
प्राक्पशुवत् । अध्वर्योर्यज्ञविमोकः । यां घर्मे स्थालीमिति सौम्यस्थालीविमोकमत्र
केचिदिच्छन्ति तत्र विमुक्तत्वात्तस्याः पूर्वमेव । प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगादिति
न्यायात् ।

इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति सस्थिते जुहोति ।

संस्थितवचनात्समिष्टयजुषः परमपि कर्मशेषः समापनीय एव । अनुबन्ध्यामावे
हृदयशूलोद्भासनादि यूपोपस्थानान्तं समानं ब्राह्मणतर्पणम् । ततः सोमप्रायश्चित्तानि
सोमस्कन्दनप्रयुक्तानि प्रायश्चित्तानि अन्यान्यपि यथानिमित्तं शास्त्रान्तरोक्तानि प्राय-
श्चित्तानि चात्र कर्तव्यानि सवनाद्भूतेः पूर्वम् । व्याख्या तु प्रातःसवनवदेवात्रापि ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संप्रेष्यति सर्पतेत्याह

प्रशास्ता संतिष्ठते तृतीयसवनम् ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

इदमपि व्याख्यातं प्रातःसवन एव ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखपा-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ नवमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अवभृथस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ।

अथावभृथस्तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतावतैव सिद्धेऽवभृथस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्येवं गुरुसूत्रकरणमध्वर्युतन्त्रविषय एव तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतस्य प्रवृत्तिर्न ह्यत्रतन्त्रविषय इति । तेन देवा यो अप्सु महिम इत्यत्र भवत्येव । पूः प्रपद्य इत्यादि तु न भवति वेदेरभावात् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

गृहमेधीयायां प्रायणीयायां च गतार्थम् ।

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणीं प्रक्षाल्योऽलपराजीं स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

अग्न्यन्वाधानवचनमेतद्वचनाभावे तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इति सूत्रादप्राप्तिः स्यात्तस्य प्राप्त्यर्थम् । कृतव्याख्यानं प्रायणीयायाम् । कालतस्तन्त्रम् । पौर्णमासतन्त्रत्वे ज्योतिरुत्तमं यज्ञायेति, इमामूर्जं ये प्रविष्टा इति च । आमावास्यतन्त्रत्वे ज्योतिरुत्तममद्य यज्ञाय० इमामूर्जं यथातिथीति । उभयत्रापि आवभृथः हविरिति विशेषः समान एव । न व्रतग्रहणं पूर्वगृहीतव्रतस्याद्याप्यमुक्तत्वात् । अर्थलोपात् । नेध्माबर्हिंराहरणम् । तूष्णीमसिद्धमादाय निष्टप्य परिभोजनीयांश्छित्त्वाऽऽदृत्य परिभोजनीयदर्भेभ्यो वेदार्थं दर्भान्गृहीत्वा तेन वेदं कृत्वा परिस्तृणीत नोभावग्नी कर्मणे वामिति पाणी पक्षाल्योऽलपराजीं यज्ञस्य संततिरसीति मन्त्रेण स्तीर्त्वा यथार्थं यथाप्रयोजनं पात्राणि दर्भेषु प्रक्षालितानि न्यग्बिजानि प्रयुनक्ति । उलपराजीमित्येकवचनप्रयोजनं प्रायणीयायां दर्शितमेव । अत्र क्त्वाप्रत्ययादुलपराजीस्तरणानन्तरमेव पात्राणां प्रयोगः । अवभृथस्य सर्वशेषत्वान्न ब्रह्मयजमानसदनकरणम् । सुत्यार्थं कृतार्थमेव सदनाभ्यां सिद्धेः । स्फुर्यं कपालमेकं महत्तममर्थम् । अग्निहोत्रहवर्णी शूर्पं कृष्णाजिनं शम्भ्यामुलूखलं मुसलं दृषदमुपलं सुब्रं जुहमुपभृतं ध्रुवामाज्यस्थालीं कुटलं पात्रीं मेक्षणं वेदं मदन्तीपात्रमुपवेषं निषेचनपात्रं वेदाग्राणि वस्त्रयुगममुद्गम्बरशाखां चेत्येतावन्ति पात्राणि । न ब्रह्मवरणं प्रधानार्थवरणेनैव सिद्धेः । यजमानोपवेशनम् । ततो वाचस्पत इत्याद्येव ब्रह्मणः पवित्रकरणम् ।

न प्रणीताः प्रणयति ।

ब्रह्मजपः प्रणेष्यामीति नास्ति न प्रणीताः प्रणयतीति प्रणयनस्य निषेधात् । यजमान वाचं यच्छेत्त्येतावानेवात्र प्रैषः ।

निर्वपणकाले वारुणमेककपालं निर्वपति ।

संविशन्तां० दक्षाय वा० वेषाय० प्रत्युष्टं० यजमान हविर्निर्वपस्यामीत्यादि
सूच्योप्येत्यन्तं भवति । निर्वपणकाल इत्यनेन संविशन्तामित्यादिसत्त्वं सूचितम् ।
वारुणाय जुष्टं निर्वपामीति वारुणमेककपालं निर्वपति । वरुण हव्य० रक्षस्व । वरु-
णाय वो जुष्टं प्रोक्षामीति । शुन्धध्वमिति पात्रप्रोक्षणं कृष्णाजिनादानादि अव्यवकि-
रन्तीति प्रेषान्तं कर्म प्राकृतं तन्त्रं वचनाभावेऽपि प्राप्यते । अन्यथतद्विना हविष
एवासिद्धेः । मदन्त्यधिश्रयणम् । प्रथमेन मन्त्रेणैव पुरोडाशार्थैककपालोपधानम् ।
निर्देशं० भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्व । अङ्गाराध्यूहनं पात्रीनिष्ठपनादि पिष्टोत्प-
वनान्तम् ।

यजुरुत्पूताभिः संयौति ।

यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे शुद्धा अगो गृहीत्वा देवो वः सन्निनेति पच्छः पठितगायत्र्यात्म-
केन मन्त्रेण सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमित्येवंरीत्योत्पूय ताम्यः स्रुवेण गृहीत्वा समाप इति
पिष्टं मिश्रयतीत्यर्थः । अद्भ्यः परिप्रजाताः स्थेत्यादि । न विभागो न निर्देशः । अर्थलो-
पात् । यजुरुत्पूतत्वविधानप्रयोजनं सवनीयनिर्वापप्रकरणे प्रदर्शितमेव ततो द्रष्टव्यम् ।

अभिवासित आप्यलेपं निनीय संप्रेषेण प्रतिपद्यते ।

अभिवासितशब्देन वेदेन साङ्कारं भस्माध्यूहनमभिवासनमुच्यते । अविदहन्तः
श्रपयतेति प्रेषनिवृत्तिरनेन क्रियते । प्रेषं विनैवात्राविदाहविशिष्टश्रयणं कर्तव्यम् ।
आप्यलेपं निनीयेतिवचनं महावेदेरास्तृतत्वान्निवृत्तिराशङ्किता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् ।
तूष्णीमेव स्फ्यमादाय संप्रेषेण प्रतिपद्यते । आप्यलेपनिनयनोत्तरं संप्रैष एव नाऽऽप-
स्तम्बोक्ता वेदिरिति प्रदर्शनार्थो ल्यप्प्रत्ययः ।

यदन्यदिध्माबर्हिषः पत्नीसंहनाच्च तत्संप्रेष्यति ।

यत्र स्तम्बयजुर्हरणं तत्रैव स्फयादानं समन्त्रकं नान्यत्र तस्य तदङ्गत्वात् । तत्र
प्रेष एतत्सूत्रात्प्रोक्षणीरासादय स्रुवं च स्रुचश्च संमृङ्ख्याज्येनोदेहीत्येतावान्प्रेषोऽत्र
भवति । यद्यपि प्रोक्षण्यासादनस्य दृष्टार्थता नात्र तथाऽप्यदृष्टार्थं सादनं कर्तव्यमेव ।
इध्माबर्हिषः पत्नीसंहनाच्चान्यत्वात् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप
आनीयेत्यादिनाऽग्रं परिमृशतीत्यन्ते निशिताः स्थेत्यादि दिवः शिल्पमित्यन्तं करोति ।
परिभोजनीयदर्भानुदुम्बरशाखां चाऽऽदाय तूष्णीं निष्ठप्य तूष्णीं जुहूवत्संमृज्य पुनर्नि-
ष्ठप्य प्रोक्ष्य स्रुचां समीपे निदधाति । तूष्णीं संमार्गानग्नौ प्रहरति । वक्ष्यमाणसूत्रादिदं
प्राप्यते । न प्राशिन्नसंमार्गः । तस्यैवामावात् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य

गार्हपत्य आज्यानि गृह्णाति ।

पूषा ते बिलं विष्यत्वित्यादि यत्प्रागाज्यग्रहणात्कर्म तत्कृत्वाऽऽज्यं गार्हपत्य-

समीपे प्रतिहत्य । प्रतिहरणं नाम पर्यावृत्य हरणं प्रतिहरणम् । गार्हपत्यस्योत्तरत आज्यानि गृह्णाति ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

उपभृत्यपि चतुर्गृहीतं द्विर्वेति लाघवाद्भक्तव्य एवं वचनं जुह्वादिषु प्रकृतितः पक्षे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थम् । उपभृति ब्रह्मणस्वेत्यादिचतुर्भिः । नोपभृतः समानयत इति वक्ष्यमाणनिषेधाद्द्विर्वेतिमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमित्यवगम्यते । अत औपभृदाज्यस्य प्रयाजसंबन्धाभावात्प्रथमस्य चतुर्गृहीतस्य प्रयाजार्थस्य निवृत्तिः । द्विर्वोपभृतीत्यस्मिन्पक्षे विशेषे त्वा सुवीर्याय त्वेति द्वाभ्यां द्विवारं ग्रहणम् । प्रकृतिवद्भु-
वायाम् । अपोद्धृत्याऽऽज्यस्थालीं क्षुब्धवेदाभ्यां सह । अन्यत्र कार्यानुरोधेनापोद्धरण-
मर्थप्राप्तम् । स्वधा पितृभ्य ऊ० आसादितानां प्रोक्षणीनां प्रतिपत्तेरावश्यकत्वादित्यदिदम् ।
पवित्रापिसर्जनं तूष्णीमेव वेद्यामेव । प्रस्तराभावात् । प्रस्तरापिसर्जन एव मन्त्रः ।
यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधातीत्यर्थवादात् ।

अलंकृत्य पुरोडाशमुत्तरेऽसेऽवभृथः सःसादयति ।

अलंकृत्य पुरोडाशमित्यनेनेदमहः सेनाया इत्यादिविधिः प्राप्यते । अत्राभिपूरणं न विद्यते । कृत्स्नस्य प्रधानकर्मण्यप्रदेयत्वात् । स्विष्टकृद्वचनाच्च । उत्तरवेदेरुत्तरेऽ-
सेऽवभृथे प्रक्षेपणीयं द्रव्यसमुदायं संसादयति एकत्र करोति ।

तमेवाऽऽह—

पुरोडाशमाज्यान्यौदुम्बरीमधिषवणफलके रवर-
पाशमूत्रजीपं च यत्किंच सोमलिप्तमन्यत्र चत-
सृभ्यः सोमस्थालीभ्य आग्रयणस्थाल्या उ-
वथ्यस्थाल्या आदित्यस्थाल्या ध्रुवस्थाल्याः ।

यत्किंच सोमलिप्तमित्यनेनाधिषवणचर्मादि गृह्यते । नास्मिन्पुरोडाशसादने याज-
मानमपूर्वत्वात् । चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्य इत्येतावतैव चतसृणां प्रसिद्धत्वाद्ग्रहणे
सिद्धे निर्देशो देविकाहविर्निर्वापपक्षे चतस्रः स्थाल्योऽन्यत्र तस्मात्स्थलादपसार्य
प्रज्ञाता अन्यत्र स्थाप्यास्ताश्च प्रथमत आग्रयणस्थाली स्थाप्या तत उवथ्यस्थाली तत
आदित्यस्थाली ततो ध्रुवस्थालीत्येवं क्रमेणैव स्थाप्या इत्येतादृशक्रमप्राप्त्यर्थम् ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति

जुहोति यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।

अत्रावभृथनिचङ्कुणेति मन्त्रेण द्वितीयाऽऽहुतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इति
तृतीयाऽऽहुतिः । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन—आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवै-
ष्यञ्जुहुयादवभृथनिचङ्कुणेति च । नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने विद्वदग्रे ।

उद्याने यत्परायणे । आवर्तने विवर्तने । यो गोपायति तद् हुव इति चेति । तत्राव-
मृथानचङ्कणेति मन्त्रस्य सूत्रकृताऽन्यत्र विनियुक्तत्वाच्चाऽऽहुतौ विनियोगः । नमो
रुद्रायेत्यस्य च मन्त्रस्याविनियुक्तत्वाच्च सामान्यपरिभाषया विनियोगः । जपे वा
विनियोगः । न च होमोत्तमम् । यत्र मित्रमौ श्रपणं तत्राऽऽवृश्च्यते वा एतच्च ज-
मानोऽग्निभ्यामिति श्रुतिलिङ्गं मूलम् । यदि गार्हपत्ये श्रपणं तदा गार्हपत्य इयमा-
हुतिर्यद्याहवनीये श्रपणं तदाऽऽहवनीय इति ।

समुप्तेऽवभृथे ।

समुप्त औदुम्बरीयामपन्द्यां स्थापिते । आसन्ध्यत्रोपस्थितत्वाद्राजासन्ध्येव ।

प्रस्तोतः सामानि गायेति संप्रेष्यति सह

पत्न्या त्रिः सर्वे साम्नो निधनमुपयन्ति ।

निधनं साम्नोऽन्त्या भक्तिः । त्रिःशब्दस्योपयन्तीत्यनेनान्वयः । तथा च त्रिरूप-
यन्तीत्यन्वयो भवति । त्रिरूपयन्तीत्यस्य त्रिराहुँरित्यर्थः । प्रैषे सामानीति बहुवचनं
देशत्रयकर्तव्यसामगानामिप्रायेण । तेन सकृदेव प्रैषः मिद्धो भवति ।

उरुः हि राजा वरुणश्चकारेति चात्वालं

गत्वा वदन्ति चात्वालाद्वा प्रयान्तो वदन्ति ।

चात्वालं गत्वा चात्वालसमोपे स्थित्वा वदन्तीति प्रथमपक्षार्थः । चात्वालं त्यक्त्वा
तदग्रे प्रयान्तो निर्गच्छन्तो वा वदन्तीति द्वितीयपक्षार्थः ।

अन्तरेण चात्वालोत्कराबुद्ध्यो निष्क्रामन्ति ।

उभयपक्षेऽपि चात्वालोत्करावन्तरेण निष्क्रामन्ति । उदञ्च उदङ्मुखाः ।

सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाप्नातम् ।

अत्र यां दिशं व्रजन्ति सैव प्राची तदनुरोधेन तत्तद्वृत्तिवृत्तानानि कल्पयित-
व्यानि । सर्वेषां मन्त्रः । पत्न्या अपि । सह पत्न्येति पूर्वमूत्रानुवृत्त्येदं लभ्यते ।

नोदीचेन संचरित्वा इत्येकेषाम् ।

उदीचेनोदग्दिगतेन । इदं पथो विशेषणम् । उदीचेन पथा न संचरेदित्ये-
केषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

मध्यदेशे द्वितीयः साम्नो निधनमुपयन्त्युदकान्ते तृतीयम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपन्ति ।

सर्वेषां बहुवचनाज्जपः । एकवचनपाठेऽध्वर्योरेव जपः । बहुवचनपाठे पत्न्या अपि ।

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ति ।

उदकान्तं गत्वोदकामिमुखास्तिष्ठन्ति सर्वे ।

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति ।

अपः प्रगाह्यापो विलोड्य । तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्तीत्यनेनाऽऽवारादावाक्रमण-
प्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिः क्रियते । दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः पत्नी च । उत्तरत आग्नीध्रः
वशाद्धोता मध्ये हवींश्चि पात्रान्तरस्थानि केनचिद्भृतानि उच्चे मन्त्रे वाऽऽसन्धां वा
स्थापयेत् । अपामवलोडनं सर्वेषाम् । होताऽनामन्त्रित एव बहिस्तूणीमाचम्य निवीतो
भूत्वा देवा यो अप्पु महिम इत्याचम्य यज्ञोपवीतो भूत्वा पुनराचम्य, अभिष्टितो
वरुणस्य पाशः, उदकान्तमभितिष्ठति । ततोऽपोऽवलोड्य तिष्ठन्नवभृथे न चरति ।

ओढासु देवतासूदकमुपवाज्य सुवाधार-
माघार्याग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति संप्रेष्यति ।

ओढासु आवाहितासु देवतासु सतीषु । इदं याजुषहौत्रे । ओढासु देवतास्विति-
सूत्राद्धोत्रा देवतावाहनं कर्तव्यम् । अग्निमग्न आ३० सोममा ३ = वरुणमा ३०
देवा५ आज्यपा५ आ० अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतावा ३ = । ओढासु देवतास्वितिसूत्रा-
द्यावत्यो देवतास्तासां केवलावाहनमात्रं कार्यं न तु निगदशेषपठनम् । उदकं वेदे-
नोपवाज्य । अदृष्टार्थमिदमुपवाजनम् । सुवाधारमाघार्यं ध्रुवामाप्याययति । इदं
ध्रुवाप्यायनं ध्रुवां वै रिच्यमानामितिनिषेधस्य प्राबल्यात् । अग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति
संप्रेष्यत्यध्वर्युः । ततः संप्रेषित आग्नीध्र ऊहितेन मन्त्रेणोदकं प्राक्संस्थं त्रिः संमाष्टि ।
स चोह इत्थम्—उदकं वाजजिद्वानं त्वा सरिष्यद्वानं जेष्यद्वानि वाजजिद्वानजित्यायै
संमाज्म्युदकमन्नादमन्नाद्यायेति ।

संमृष्टेऽप्सु तृणं प्रास्य ।

संमृष्ट इत्यनेन संमार्गः सूच्यते । संमृष्ट इति भूतनिर्देशात्संमार्गोत्तरमप्सु प्राप्तं
संमृष्टे विहितेनोहितेनाऽऽग्नीध्रेण संमृष्ट उदक इत्यर्थः । अत्राग्निसंमार्जनानामभावात्त-
स्थाने परिभोजनीयदर्भान्स्पृशेन सह गृहीत्वा तैः सह स्पृशेन संमार्गं करोति । अत्र
भरद्वाजेनोक्तम्—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्यथा गृहमेधीयेऽग्निसंमार्जनानीति ।
गृहमेधीय इत्यवभृथोपसदादीनामग्निसंमार्जनाभाववतामुपलक्षणम् । आग्नीध्रेण संमा-
र्गे कृत आहवनीयदेशं संलक्ष्याप्सु तृणं प्रास्यति । अस्मिस्तृणे सर्वा आहूतयो
होतव्याः । बर्हिरभिजुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोतीति श्रुतेः ।
भुवनमसि विप्रथस्वोदकं यष्टिदं नम इत्याग्निशब्दस्थान उदकशब्दस्योहः । अत्र-
त्याग्निशब्दस्याऽऽहवनीयपरत्वादत्राऽऽहवनीयामावाहुदकस्य तत्स्थानीयत्वात् । यष्टि-
शब्दस्य तद्विशेषणत्वादुदकशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वादितदनुरोधेन विशेषणीभूतो यष्टि-

शब्दोऽपि नपुंसकलिङ्गः कार्यः । सप्रथा नमो देवेभ्य इति मन्त्रपक्षे तु सप्रथो नमो देवेभ्य इत्युहः । सप्रथा इति शब्दः सान्तः । तस्येदकविशेषणत्वे सप्रथ इति नपुंसकलिङ्गकत्वम् । स्वधा पितृभ्यः । जुह्वे ह्यग्निस्त्वा० उपभृदेहि देवस्त्वा० सुयमे मे० अग्नाविष्णु इति नास्ति । वेदेरभावेन तत्प्रयुक्तस्याऽऽक्रमणस्य तत्संबन्धिमन्त्रस्य चाभावः । विष्णोः स्थानमसीति नास्ति । अतिक्रमणाभावात् । अवस्थानस्य तत्संबन्धिमन्त्रस्य चाभावः । अन्तर्वेदि दक्षिणं पादमित्यादि लुप्यते वेदेरभावात् ।

अग्नेरनीकमप आविवेशेति सूच्यमाधारयति ।

सुच्यं सुक्साध्यम् । अत्रत्याग्निशब्दस्येज्यमानदेवप्रकाशकत्वान्नोहः । कृत्वाऽनुप्राणिति । बृहन्ना इति सुचमुदगृह्णाति । पाहि माऽग्न इति नास्ति प्रत्याक्रमणाभावात् । अग्नय इदमिति त्यागः । वागस्याऽऽग्नेयीत्युहः । समक्तम० उक्तीत० रायः सुवीराय स्वाहा । यज्ञेन० सादयित्वा सुचौ । इधमसंनहनस्थाने संमार्गतृणानि स्पृश उपसंगृह्य क इदमध्व० क इदमग्नी० ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामि । वाचस्प० ओ ३० माश्रा ३० आ ३ श्रा ३० अस्तु० तिष्ठ होतसिति प्रयोगक्रमः ।

यथोपसत्स्वेवं प्रवरं प्रवृणीते ॥ १३ ॥ तिष्ठेत्येतावान्प्रवरः ।

सीद होतरित्युपसत्सु इति तस्यात्र बाधितत्वात्तिष्ठेति विशेषः । अग्निर्देवो होतेत्यादिमानुष इत्यन्तस्य लोपः । नच प्रवरलोपे प्रवरार्थस्यावस्थानादेर्लोपः स्यादिति वाच्यम् । तिष्ठेत्येतावान्प्रवर इत्यनेनैतादृशप्रवरसत्त्वबोधनेन तदङ्गभूतानामवस्थानादीनामपि बोधनात् । देवाः पितर इत्यारभ्य मां देवेष्वाश्रावयाऽऽयुषे वर्चस इत्येतस्मात्प्राग्यो मन्त्रभागस्तस्य यस्यर्धेरहमस्मि तं नान्तरेमीत्यर्थकाद्यस्यास्मि न तमन्तरेमीति लिङ्गादृष्युत्कीर्तनविशिष्टप्रवरसंबन्धित्वं प्रतीयते । प्रकृते तादृशप्रवराभावोदतस्य मन्त्रभागस्य लोपो युक्त एव । तिष्ठेत्येतावत् एव शब्दस्य सूत्रकृता प्रवस्त्वव्यवहारात्प्रवरत्वं सिद्धं, सिद्धे च प्रवरत्वे तस्य फलजनकत्वमपि । एवं च प्रवरसंबन्धिफलयाचनार्थो यावान्मन्त्रभागोऽत्राबाधितस्त्वावत् एव जप्ते मां देवेष्वाश्रावयाऽऽयुषे वर्चस इत्येतस्य कर्तव्य एव । होताऽग्निर्होता वेत्व० देवता । घृतव० यान् ।

अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति ।

अध्वर्युर्घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्वेत्युच्यमाने जुहूपभृतावादायापबर्हिषः प्रयाजान् यजति । प्रयाजाङ्गत्वात्सुगादापनम् । यज० पृथिवी हाता० वक्ता । अपगतो बर्हिः प्रयाजो येम्यस्ते प्रयाजा अपबर्हिषः । बर्हिर्वर्जं चत्वारः प्रयाजा भवन्तीत्यर्थः ।

नोपभृतः समानयते ।

प्रयाजेषु नोपभृतः समानयते । एतस्य बर्हिरर्थत्वात्प्रकृते तस्याभावात् । एतस्मादेव ज्ञायते बर्हिरर्थमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमपि । अतः स्वाहाकारार्थ

प्रकृतावाज्यमवशेषणीयमित्यवगम्यते । अत्र प्रयाजशेषेण ध्रुवां वारुणं पुरोडाशमौ-
पभृतं चाभिवारयति । शेषप्रतिपत्तेरावश्यकत्वादेतस्य प्राप्तिः ।

अप्सुमन्तावाज्यभागौ ।

अप्सु इति शब्दो ययोस्तावप्सुमन्तौ । तौ च अप्सवन्ने सधिष्ठव, अप्सु मे सोभो
अब्रवीदिति ।

ताभ्यां प्रचर्य पुरोडाशाद्वरुणं यजति ।

ताभ्यां प्रचर्येतिवचनमप्सुशब्दघटिताभ्यामेव प्रचारो न तु चातुर्मास्यप्रकरणगत-
श्रुतिपठितया वृषा सोम द्युमाश् असीतिद्वितीयाज्यभागसंबन्धिवैकल्पिकपुरोनुवाक्ययेत्ये-
तदर्थम्, मध्ये नैमित्तिकप्रायश्चित्ताननुष्ठानार्थं वा । तर्हीदं कुत्र कर्तव्यमिति चेदनूया-
जान्ते कर्तव्यमित्यर्थात् । अग्निर्होतेति याजमानं पुरोडाशाद्वरुणं यजति । अत्र न
कृत्स्नावदानं तस्य स्विष्टकृत्येव विधास्यमानत्वात् । जुह्वामुपस्तीर्य ध्रुवाप्याय मा
भेरित्यभिमृश्य द्विरवदायाभिवार्य ध्रुवां नाऽऽप्याययति । यदवदानानीति प्रत्यभि-
चार्य वरुणायानुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्राविते वरुणं यजेति प्रयोगो वरुणयागस्य,
इमं मे वरुण श्रुधी० तत्त्वा यामि ब्रह्मणा० मोषीवौ० इति याज्यानुवाक्ये वरुणायेदं०
वरुणस्याहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमिति ।

कृत्स्नं पुरोडाशमवदायाग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति ।

तस्य प्रयोगः— जुह्वामुपस्तीर्य ध्रुवां नाऽऽप्याययति । कृत्स्नं पुरोडाशमवदाय द्विरभि-
धारयति । उभयत्रापि ध्रुवां नाऽऽप्याययति । एतभ्यामभिवारणाभ्यां भ्रौवसमाप्तिः ।
अग्नीवरुणाभ्याश्च स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्नीवरुणौ स्विष्ट-
कृतौ यजेति । उत्तरपूर्वार्धस्थानं संलक्ष्य यागः स्विष्टकृत इति प्रयोगः । त्वं नो अग्ने
वरु० मुमुग्धस्मो३म् । ये३ यजामहेऽग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ भू० वरुणादभिरग्नेः प्रिया
धामान्ययाट्मोमस्य प्रिया धामान्ययाड्भरुणस्य प्रिया धामान्ययाड्देवानामाज्यपानां
प्रिया धामानि यसदग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोर्होत्रोः प्रिया धामानि यसस्त्वं माहि०
जुषताश्च हविः स त्वं नो अग्नेऽवमो० एधी३ वै० इति होतुर्विशेषः । यज० अग्नी-
वरुणाभ्याश्च स्विष्टकृद्भ्यामिदम् । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोरहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्य-
ज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । अग्नीवरुणौ मे दुरिष्ठात्पातश्च सविताऽवशश्चाद्यौ मेऽन्ति दुरेऽ-
रातीयति तावेतेन जेषमिति । वैश्वानरे हवि० परिधिदेशं संलक्ष्य प्रक्षालनं निनयति ।

अग्नीदुदकश्च सकृत्संमृद्वाति संप्रेष्यति ।

संमार्गोऽत्रापि अर्थात्सिद्धः संमृष्ट इतिवचनाभावेऽपि । आग्नीध्रः स्फुर्यवर्जितैस्तै-
रेव परिभोजनीयदैनैरुदकश्च संमार्गं उदकं वाजिद्वानं त्वा ससृवद्वानं जिगिवद्वानि

वाजजिह्वाजजित्यायै संमाज्ज्युदकमन्नादमन्नाद्यायेति । तूष्णीमेव संमार्गदर्शानप्सु प्रक्षि-
पति । नात्र यो भूतानामधिपतिरिति । हृतं तव स्वाहेतिलिङ्गविरोधात् । नास्ति वेदि-
बर्हिर्लिङ्गविरोधात् ।

अपबर्हिषावनूयाजौ यजति देवौ यज
यजेति पूर्वमनूयाजं संप्रेष्यति यजेत्युत्तरम् ।

महाहविर्होता० उद्गाता । यदुपभृयाज्यं तज्जुह्वामानीय तेनापबर्हिषावनूयाजौ
यजति । अपगतं बर्ह्ययोस्तौ बर्हिर्व्यतिरिक्तावनूयाजौ यजति । देवौ यज यजेति
पूर्वं प्रथममनूयाजं संप्रेष्यति । यज इत्युत्तरमनूयाजम् । प्रथमस्यानूयाजस्य द्वियजित्वाद्य-
जिद्वयम् । उत्तरस्यैकयजित्वादेक एव यजिः । अङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकै-
रहौषुरिति नाराशंसानूयाजे जपः ।

एतावत्क्रियते ।

नान्यदुत्तरं कर्मेत्यर्थः ।

यत्ते ग्रावणा चिच्छिदुः सोम राजन्प्रियाण्यङ्गानि
स्वधिता परुक्षषि । तत्संधत्स्वाऽऽज्येनोत वर्ध-
यस्वानागसो अधमित्संक्षयेम । यत्ते ग्रावा
बाहुच्युतो अचुच्यवुर्नरो यत्ते दुदुर्दक्षिणेन ।
तत्त आप्यायतां तत्ते निप्रच्यायतां देव सोम ।
यत्ते त्वचं विभिदुर्यच्च योनिं यदा स्थानात्प्र-
च्युतो वेनसि त्मना । त्वया तत्सोम गुह्यमस्तु नः
सा नः संधासत्परमे व्योमन् । अहाच्छरीरं पयसा
समेत्यान्योऽन्यो भवति वर्णो अस्य । तस्मिन्वय-
मुद्भूतास्तव स्म आ नो भज सदसि विश्वरूप
इति चतसृभिरुदुम्बरशाखया दध्नर्जिषमभिजुहोति
पञ्चभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वा ।

जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारस्तत्तद्वगन्तेषु । चतसृभिर्ऋग्भिः सुक्संमार्गानन्तरं
नासंमृष्टेन पात्रेण जुहुयाच्छास्त्रान्तरप्रापितसंमार्गयौदुम्बरशाखया लौकिकेन दध्नर्जि-
षमभि ऋजीषस्योपरि जुहोति । पञ्चभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वेति पृथ-
क्पृथग्गुपादानं समसंख्याव्यावृत्त्यर्थम् । आज्येनेति केचित्तत्संधत्स्वाऽऽज्येनेति लिङ्गात् ।
तदयुक्तम् । दध्नेतिवचनविरोधापत्तेः । प्रोक्षणशब्दवदेवाऽऽज्यशब्दस्य दध्न्युपपत्तेश्च ।

ऋजीषस्य सुचं पूरयित्वा समुद्रे ते हृदयमित्यप्सूपमारयति ।

ऋजीषस्येति पष्ठयवयवे । तेनर्जीषैकदेशेन सुचपूरणम् । सुचं प्रचरणीम् । तस्या एव सोमसंबन्धित्वात् । अन्यां वा लौकिकीम् । लौकिकसुचग्रहणपक्षेऽवभृथपात्रप्रयोग एतस्या अपि प्रयोगः । प्रोक्षणं संमार्गश्च तूष्णीं जुहूवत् । ऋजीषैकदेशेन पूरितां सुचमप्सूपमारयति अप्सु निमज्जयतीत्यर्थः ।

अप्सु धौतस्य सोमदेवत इति यो भिन्दूना-

मुच्चरति तमवघ्रेण भक्षयत्युपस्पृशति वा ।

यो भिन्दूनामुच्चरति उच्चलति रलयोः सावर्ण्यात्, भिन्दूनां विन्दूनां मध्ये यो महत्वाद्धेतोर्भिन्दुरुत्प्लवते तमवघ्रेणावघ्राणेन भक्षयति उपस्पृशति वा तं विन्दुमवघ्राणपर्यन्तं तस्य स्थातुमशक्यत्वं उपस्पर्शः ।

अवभृथनिचङ्कुणेत्यवभृथ* संप्रविध्यन्ति ।

बहुवचनादध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रुनेतारो यजमानश्च संप्रविध्यन्ति अवभृथमवभृथद्रव्य-समुदायं सम्यक्प्रक्षिपन्ति उदक इत्यर्थः ।

देवीराप इत्युपतिष्ठन्ते ।

बहुवचनात्सर्वे याजुषाः ।

सुमित्रा न इति मार्जयन्ते ॥ १४ ॥

पूर्ववत्सर्वे याजुषाः ।

उन्नेतर्वसीयो न उन्नयाभ्युदु त्ये मधुमत्तमा गिरः
स्तोमास ईरते सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो
वाजयन्तो रथा इव कण्वा इव भृगवः सूर्या
इव विश्वमिद्धीतमानगुरित्युन्नेतार* संप्रेष्यति ।

वसीय इत्युन्नेतृविशेषणम् । अभि उदकतीराभिमुखं नोऽस्मानुन्नयोत्तारयेति । मधुमत्तमा इत्यादिनोत्तार्यविशेषणानि तन्माहात्म्यार्थकानि ।

उदेत प्रजामुत वर्चो दधाना युष्मात्राय उत यज्ञा
असृक्षत । गायत्रं छन्दोऽनुसंरभध्वमथा स्याम सुरभयो

गृहेष्वित्युन्नेता होतृप्रथमान्यजमानप्रथमान्वोन्नयति ।

सर्वानृत्विजः । यजमानं पत्नी च । सङ्कदेव मन्त्रः । उदेतेति बहुवचनलिङ्गात् ।

प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रतियौति ।

अन्तिमसोमास्थमुदकं प्रतिलोडयति ।

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्य ।

अन्तिमसमास्थमुदकं पादाग्रेण प्रत्यस्येत्यर्थः । अमुमर्थमाह बौधायनः—पराका-
वृत्तः प्रपदेनोदकान्तं प्रत्यस्यतीत्यर्थः (स्येति) । प्रत्यस्येति ख्यपोऽप्रतीक्षमायन्तीत्यत्रा-
न्वयः । बहुवचनात्सर्वकर्तृकता प्रत्यसनेऽनवेक्षमाणाः प्रत्यायन्तीत्यत्र च ।

औदुम्बरीः समिधो धारयन्तः ।

सर्व ऋत्विजो यजमानः पत्नी चेत्येकैकामौदुम्बरीं समिधं धारयन्ति । समिध इति
बहुवचनमनेककर्त्रभिप्रायम् ।

अपाम सोमममृता अभूमेति महीयां जपन्तः ।

अपाम सोममित्यस्या ऋचः समाख्या महीयेति । संज्ञायाः प्रयोजनं व्याख्यात-
मुक्तयनं महीयेत्यत्रैतस्याः संप्रत्ययार्थम् । बहुवचनात्सर्वेषां जपः ।

उन्नेतारं पुरस्कृत्वाऽप्रतीक्षमायन्ति ।

पुरस्कृत्वा सर्वेषामग्रे कृत्वाऽवभृथदेशमप्रतीक्षमप्रतीक्षमाणा आयन्ति विहारं प्रति
आगच्छन्तीत्यर्थः ।

परोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां वसतिस्थानं तस्य परः पुरोवर्ती यो देशस्तत्र मार्जयन्ते सर्व ऋत्विजो
यजमानः पत्नी च । अत्र सुमित्रा न इति मन्त्रमाह भरद्वाजः ।

एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधति ।

तत औत्तरवेदिकेऽग्नौ गृहीतां स्वां स्वामौदुम्बरीं समिधमभ्यादधति । आदौ
यजमानः । ततः सर्व ऋत्विजः । तेनैव मन्त्रेणौत्तरवेदिकेऽग्नावेव ।

अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ।

समिदाधानक्रमेणोपतिष्ठन्ते ।

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधायोपतिष्ठते ॥ १५ ॥

अनन्तरं पाठात्सर्वेषामन्ते पत्नीकर्तृकाभ्याधानमुपस्थानं च । एवमिति यथा सर्वैर्मन्त्रे-
णाभ्याधानोपस्थाने कृते तथाऽनयाऽपि कर्तव्ये इत्येतदर्थम् । औत्तरवेदिकाग्रेरति-
देशतः प्राप्तस्य बाधनार्थं गार्हपत्यग्रहणम् । तत्र पयस्वत्यग्र आगमं तां मा सःमृज
वर्चसेति मन्त्र ऊहः ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवमप-

श्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

प्राग्वंश उदयनीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति ।

प्राग्वंशमात्रांशे विधानम् । तन्त्रं प्रक्रमयतीत्यनुवादः । प्राग्वंशविधानम् । एषोऽ-
त्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इति शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्व-
वस्यन्ति तत्र गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इत्येवाभ्यां सूत्राभ्यामौत्तरवेदिकाग्निराहवनीय-
शास्त्रामुखीयो गार्हपत्य इति प्राप्तं तयोर्व्यावृत्तिः क्रियोऽनेन । तेन प्राकृतेष्वेवाग्नि-
षूदयनीयेति सिद्धं भवति । तन्त्रं प्रक्रमयतीत्यनुवादोऽस्यामिष्टावपि हौत्रविषये
नास्त्यपूर्वता किंत्वाध्वर्यवविषय एवेत्येतदर्थमेव तन्त्रं प्रक्रमयतीतिवचनम् ।

तस्याः प्रायणीयया कल्पो व्याख्यातः ।

तस्या उदयनीयायाः प्रायणीयया कल्पः प्रकारोऽभ्यन्वाधानादिको व्याख्या-
उक्तः ।

अनूयाजसमिधमुपसंनहति ।

अत्रैतवान्विशेषः प्रायणीयातः । अर्थः स्पष्टः ।

यस्याऽस्थाल्यां प्रायणीयऽश्रपयति तस्याऽ-
सनिष्कासायां तेन मेक्षणेन श्रपयति ।

सनिष्कासायामित्यस्यायमर्थः—निष्कासमभि निरुप्तहविष्कायामिति । तेन न श्रुति-
विरोधः ।

पत्नीऽसंनहति ।

योक्त्रस्यावभृथे त्यक्तत्वादिति भावः ।

न जुह्वामाज्यं गृह्णाति यदि प्रयाजा न भवन्ति ।

स्पष्टम् ।

कृताकृताः प्रयाजाः ।

एतस्या इष्टेः कृत्स्नत्वेऽपि प्रयाजानूयाजानां कृताकृतत्वमेवेतिज्ञापनार्थं यदि
प्रयाजा न भवन्तीत्येतावतैव पाक्षिकत्वेऽवगते कृताकृताः प्रयाजा इति वचनम् ।

अत्र देवताक्रमे विशेषमाह—

पथ्याऽस्वस्तिमुत्तमामाज्येन देवतां यजति ।

आग्निः सोमः सविता पथ्या स्वस्तिरदितिरित्येवं देवताक्रमोऽत्रेत्ययं विशेषः ।
देशक्रमस्तु तत्तद्देवतानुरोधेनैव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—तेष्वेव देशेष्वग्निमाज्यभागानां

[१४० पटलः] गोपीनाथमङ्कृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

९५१

प्रथमं यजति पथ्याः स्वस्तिमुत्तमामिति । यत्र देशे या देवता प्रागिष्टा तत्रैव तां यजतीत्यापस्तम्बसूत्रार्थः । अन्यश्च विशेष उक्त आपस्तम्बसूत्रे—याः प्रायणीयस्य याज्या इत्युक्तमिति । याज्यानुवाक्यानां विपर्यासोऽपि ब्राह्मणोक्तोऽनुसंधेय इत्यापस्तम्बसूत्रार्थः ।

न स्थालीं निष्कासं मेक्षणं च निदधाति ।

अग्रे प्रयोजनाभावादिति भावः ।

न ध्रुवायाः शेषं करोति ।

प्रयोजनाभावात् ।

कृत्वा संतिष्ठते ।

शब्दन्तरव्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अनूबन्ध्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति ।

अत्र तन्त्रं प्रक्रमयतीति वचनमुदयनीयासमाप्त्यव्यवहितोत्तरमेव तन्त्रप्रक्रमः कर्तव्य इत्येतदर्थम् ।

तस्या निरूढपशुबन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्या अनूबन्ध्याया निरूढपशुबन्धेनैन्द्राग्नेन सौर्येण प्राजापत्येन वा कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्तः । यज्ञमनु यज्ञसमाप्तिमनु बध्यत इत्यनूबन्ध्या दीर्घ आर्षः । षड्ढोता पश्चिष्टिश्चाङ्गभूते न विद्येते इति सूत्रात् षड्ढोतृपश्चिष्टी न स्तः ।

मैत्रावरुणौ वशामुपाकरोति ।

वशा बन्ध्या । सा च गौः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन गोपदघटितावेव प्रेषावुक्तौ—वैमित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसोऽनुब्रूहे मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्येति संप्रेषाविति । उभयोर्वशागोशब्दयोरपि वा प्रयोगः । वशाशब्देन दमपि ज्ञायते गोशब्देन स्त्रीजातिरत्र गृह्यत इति । हविरवदानप्रेषविषयेऽप्यापस्तम्बः—एवमवदानेषु हविष इत्यन्तौ नमतीति । वपाया मेदस इत्येतस्य स्थाने हविष इत्यूह इत्यर्थः । पञ्चपशूनां मध्ये व्यक्षरोर्ध्वसंख्यकाक्षरत्वादग्नीषोमीय एवैतस्याः प्रकृतिः । तेनाग्नीषोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्ववालः प्रस्तर ऐक्षवी विधृती कार्णर्मर्यमयोऽधि(?) काः पातुदास्वेभ्योऽमुष्मा अमुष्य वपाया मेदसः प्रेष्यामुष्मै पुरोडाशस्य प्रेष्यामुष्मा अमुष्य हविषः प्रेष्येत्येतत्सूत्रोपात्ता धर्मा अत्र भवन्ति । अत्र स्त्रीपशुत्वादमुष्मा इत्येतस्य स्थानेऽमुष्मा इत्यूह इति विशेषः ।

तिस्रो वा द्विरूपां मैत्रावरुणीं बहुरूपां
वैश्वदेवीं शितिपृष्ठां बार्हस्पत्यामिति ।

द्विरूपा द्विवर्णा मैत्रावरुणी । बहुरूपांऽनेकवर्णा वैश्वदेवी । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठा
बार्हस्पत्या एवं तिस्रः । शितिपृष्ठायां द्विरूपत्वेऽपि पृष्ठे श्वेतवर्णसत्त्वं नियतमिति
द्विरूपवशातो विशेषः । इतिशब्दो बार्हस्पत्यानूबन्ध्याविषये प्रकारान्तरमप्यस्तीति-
ज्ञापनार्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तो रोहिणो बार्हस्पत्येति रोहितवर्णोऽपि पक्षे सिद्धो
भवति ।

उपांशु मध्यतो वैश्वदेव्या प्रचरत्याश्रुतम-
त्याश्रुते अप्युपांशु भवत उच्चैरितराभ्याम् ।

यदि मध्यतस्तदैव वैश्वदेव्या उपांशुत्वं नाऽऽदावन्ततो वा । तेनाऽऽदावन्ते
वाऽपि यागपक्षोऽस्तीति अवगम्यते । अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रैषेभ्य इति सूत्रा-
स्राप्तस्याऽऽश्रावणस्योच्चैष्टृग्यानेन बाधः । आश्रावणग्रहणमस्मिन्मूत्रे प्रत्याश्रावणोप-
लक्षणम् । अपिशब्दः संप्रैषा अप्युपांशु भवन्तीति सूचनार्थम् । परप्रत्यायनं तु
हस्ताङ्गुलिस्फोटनाद्युपायेन सूत्रकृद्विधानबलादनन्यगतिकत्वाच्चदं कल्प्यते इतराभ्यां
मैत्रावरुणीबार्हस्पत्याभ्याम् । अनियमशङ्काव्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अनूबन्ध्याग्नि-
स्वपक्ष एव विकृतिविशेष एव समावेश इत्याहः । ऽऽपस्तम्बः—ता न सर्वत्राऽऽलभन्ते
वाजपेये राजसूये सत्रे सहस्रे सर्ववेदमे वेति । अन्यश्च विशेषोऽस्मिन्पक्षे तत्रैवोक्तः—यः
कामयेत सर्वो मे यज्ञः स्यात्सरस इति । एतास्तिस्रोऽनूबन्ध्या आलभेतेति । अनेन
तु कामेन सर्वत्राऽऽलभः । सरसो वीर्यवान् । प्रस्तरस्यैवाऽऽहरणं बर्हिषः कल्पेनात्र ।
यूपरशनास्वरुहदयशूलानां प्रयोगाभावः । उत्तरवेदिदेश एव पाशुकाज्यग्रहणम् । अग्रे
न्यन्यभावात् । पुंलिङ्गशब्देषु स्त्रीलिङ्गेनोहः सर्वमन्त्रेषु । मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया
मेदसोऽनुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्येत्यूहः । मित्रावरुणाभ्यां
गोः पुरोडाशस्यानुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां गोः पुरोडाशस्य प्रेष्य । मित्रावरुणाभ्यां
गोर्हविषोऽनुब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां गोर्हविषः प्रेष्येति प्रैषाः । गोशब्दानन्तरं सर्वत्र
वशाशब्दो वा प्रैषेषु ।

अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशं निरू(रु)-

प्य दैविकानि हवींश्च्यनुनिर्वपति ।

दैविकानामिमानि दैविकानि देविकारूपदेवतासंबन्धीनीत्यर्थः ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथा समाम्नातम् ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवाल्यै
चरुं कुहै चरुमित्येतानि पञ्च । पञ्चेति स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः । धात्रे पुरोडाशं द्वादश-

[१५० पटलः] गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

९५३

कपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुः राकायै चरुः सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुमित्यत्र यथा
समानानां तथेत्यर्थः ।

सोमस्थालीष्वेते चरवः पयसि श्रप्यन्ते ।

घात्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । आप्रयणस्थाल्यामनुमत्यै चरुः । उक्त्यस्थाल्यां
राकायै चरुः । आदित्यस्थाल्यां सिनीवाल्यै चरुः । ध्रुवस्थाल्यां कुह्वै चरुरित्यर्थः ।

अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडासस्य देविका-

हविषां च समानः स्विष्टकृदिदम् ।

स्पष्टम् ।

मैत्रावरुणीं पुरोनुवाक्यामन्वाह ।

स्पष्टम् । मैत्रावरुणीं पुरोनुवाक्यामन्वाहेतिवचनं प्रकृतावेकैवानूबन्ध्या त्रित्वप-
क्षस्तु अनन्तरप्रदर्शितविकृतिविषय एवेतिज्ञापनार्थम् ।

संप्रैषश्च भवति ।

अग्नीषोमीयविकृतित्वमेव न तु स्त्रीत्वसामान्यमादाय सरस्वतीविकृतित्वमितिज्ञाप-
नायेदं सूत्रम् । सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति पञ्चदश वेत्यश्वमेधे या
अनूबन्ध्यास्तास्वपि अनूबन्ध्यानामातिदेशात्तास्वप्यतोऽतिदेशात्तत्रापि संप्रैषो भवति ।
एवं सर्वास्वप्यनूबन्ध्यासु ।

अनूयाजान्ते स्वरं जुहोति हृदयशूलेन चरति यथा पुरस्तात् ।

परिधिप्रहरणोपलक्षणमिदम् ।

मैत्रावरुणीमामिक्षामेकेऽनूबन्ध्यायाः स्थाने समापनन्ति

हविराहुतिप्रभृति ॥ १६ ॥ इडान्ता संतिष्ठते ।

स्थान इत्यनेनानूबन्ध्याकार्यसंपादनमामिक्षया क्रियतेऽल्पत्वेऽप्येतस्याऽऽमिक्षाकर्मणः
इति सूच्यते । कलौ गवालम्भस्य—

अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं षलपेतृकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति गवालम्भनस्य निषेधनादामिक्षायाग एव । स्थानशब्दस्वारस्वादेतस्याः
प्रतिनिधित्वं नास्ति । हविराहुतिप्रभृति प्रधानप्रभृतीडान्ता भवतीत्यर्थः । इडयाऽन्तः
समाप्तिर्यस्याः मेडान्ता । इडान्तेत्यनेनैव संस्थायां सिद्धायां पुनः संतिष्ठत इतिवचनं
प्रतिपत्तिकर्मणाऽपि संस्थाऽऽवश्यकीतिद्योतनार्थम् । तेन वाजिनयागस्य निष्पन्नद्रव्य-
प्रतिपत्तिरूपत्वात्कर्तव्यता सिद्धा भवति । तथा च मरुद्वाजः—निष्पन्ने द्रव्ये न
कर्मलोप इति । आश्वलायनोऽपि आज्यभागप्रभृति वाजिनान्तेति । हविराहुतिप्रभृती-

तन्नेन द्रव्योत्पादकानि यावन्ति कर्माणि तावन्त्येव कर्तव्यानि नाग्न्यन्वाधानादितन्त्र-
मिति सूच्यते । लौकिकेन दध्नेवाऽऽमिक्षाऽत्र । सायंदोहावचनात् । खण्डेष्टिरामिक्षा
समारूपाता । ततो देविकाहविषां यागः । अग्न्यान्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तकर्मकला-
पेन(?) । उपयोस्तन्त्रं तु न भवति । स्वरूपविरोधात् । आपस्तम्बस्त्वत्राप्येतेषामनुनि-
र्वापमिच्छति तामनु देविकाहवी२षि निर्वपतीति । बौधायनोऽत्रानुग्रहमाह—आज्येन
देविका यजेदित्याज्जीगविरिति । भरद्वाजोऽप्याह—आमिक्षां करिष्यन्नाज्येन देविका
इति । आज्यपक्ष उपांशुयाजधर्मेण यागः । निर्वापपक्षेऽत्रापि समानं स्विष्टकृदिडम् ।
तथा चाऽऽपस्तम्ब आमिक्षायागं प्रकृत्य समानं तु स्विष्टकृदिडमिति । इदमपि
स्वीकार्यमशक्तौ । एवकाराश्रवणात् ।

सदोहविधानानां प्रथमकृतान्ग्रन्थीन्विस्त्र-
स्योदीची हविर्धाने बहिर्वेदि निर्वर्त्य ।

सदश्च हविर्धाने च सदोहविधानानि तेषां सदोहविधानानां हविर्धानयोर्दक्षिण-
मग्रेणाऽऽहवनीयमुदङ्नीत्वा बहिर्वेदि निर्गमयति अव्यवायार्थम् । प्रथमं कृताः
सदसो हविर्धानस्य हविर्धानयोश्च ये ग्रन्थयस्तान्विस्त्रस्य । एतेन ज्ञायते प्रथमग्रन्थयः
प्रज्ञाता भवन्तीति । यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्रस्येदमेहेनाध्वर्युः प्रमी-
येत तस्मात्स विस्त्रस्य इति श्रुतौ दोषश्रवणादावश्यकं ग्रन्थिविस्त्रसनम् । अमेहेन
मूत्रनिरोधेनेत्यर्थः । उदीची उदगग्रे निर्वर्त्याव्यवायेन निष्काश्य ।

यत्कुसीदमप्रतीत्तमित्याहवनीयाद्वेदिमुपोषति ।

वेदिमुपोषतीत्यत्र स्तुतबर्हिषा वेदेर्दाहेन स्वरूपनाशासंभवाल्लक्षणया तत्स्थं बर्हिर्ल-
क्ष्यते । तेन वेद्यां स्तीर्णस्य बर्हिषो दाहः सिध्यति । न च्छर्द्दोप्यपि । यदोषधीभिर्वे-
दि२ स्तृणाति यदनुपोष्य प्रयायादिति ब्राह्मणेन स्तीर्णस्य बर्हिष एव दाहविधानात् ।

प्राग्वशो गार्हपत्यात्पत्नी ।

एतस्मादेव सूत्राज्ज्ञायते—उदयनीयेष्टिबर्हिषः प्रहरणं नैव समिष्टयजुर्होमे । अप्रह-
तस्योदयनीयेष्टिबर्हिष उपोषणं पत्न्या कार्यमिति । उष षुष दाह इति धातुर्दाहेऽर्थे
वर्तते । उपशब्दः समीपेऽवस्थानार्थः ।

एत२ सधस्थ परि ते ददामीति तिसृभिर्धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

बर्हिर्दाहजन्यं धूममुद्यन्तमुदुर्ध्वं यन्तमनुमन्त्रयत इत्यर्थः ।

विश्वलोप विश्वदावस्य त्वा संजुहोमीत्यञ्जलिना सक्-
न्पदाव्यं तुङ्गयाद्यदि मिश्रमिव चरित्वा मन्यते ।

सक्तुशब्दो यवपिष्टेषु रुढो नित्यं बहुवचनान्तः शब्दस्वभाव्यात् । अत्र भर्जि-

तानामेव यवानां सक्तवो ग्राह्याः । होमे विनियोज्यमाणत्वात् । यदि साध्वसाधु मिश्रमिव यज्ञे चरितवानिति मन्यते तदा प्रदाव्ये वेद्युपोषणेऽग्नौ सक्तुं शौकिकाञ्जु-
यात् । श्रुतिरपि—यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तुं प्रदाव्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वै-
श्वानरो यत्प्रदाव्यः स एवैनं स्वदयतीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—अह्नां
विधान्यामित्युक्तमिति । योऽर्वाक्संवत्सरादात्मनः शुभाशुभे जिज्ञासते तस्यायमयज्ञ-
संयुक्तः कल्पः क्रमप्राप्तो ब्राह्मणस्थः प्रदर्श्यत इत्येतस्याऽऽपस्तम्बसूत्रस्यार्थः । उक्तं
ब्राह्मण इति शेषः । तच्च ब्राह्मणम्—अह्नां विधान्यामेकाष्टकायामपूर्वं चतुःशरावं
पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपोषेद्यादि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसममेतेन
ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्तीति । तत्रैकाष्टकां स्वयमेव गृह्ये
वक्ष्यति—अष्टकां व्याख्यास्यामो माध्याः पौर्णमास्या योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टके-
त्याचक्षत इति । अष्टका नाम नित्यः पितृकार्यसमुदायस्तं व्याख्यास्यामः । मघाभिः
प्रायेणोपयुज्यते सा माघी पौर्णमासी माघमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । तस्याः समीपे
योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टकेत्याचक्षत आचार्याः । एकशब्दः प्रधानवाची । एका
प्रधानाऽष्टका । यथैकपुरुष इत्यत्र प्रधानपुरुष उच्यते । किमपेक्ष्य प्राधान्यमिति
चेदुच्यते—हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां याश्चतस्रोऽष्टम्यस्ताः सर्वा इष्टकास्ता
अपेक्ष्य । किमर्थमेतद्वचनं तस्याः पूर्वैद्युरुत्तरेद्युश्च कर्मविधानार्थम् । यद्येवं तस्य
सप्तम्यामनूराधैरित्येव वक्तव्यम् । एवं तर्हि कालसंयोगादष्टकाशब्दः कर्मणीदमेव
चाष्टकादीनां प्राधान्यमिति ज्ञापनार्थम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं समाख्यासामर्थ्या-
त्सर्वास्वप्यष्टकास्विच्छातः क्रिया स्यादस्यास्तु प्राधान्यान्नियतता च । एकाष्टकायां
दीक्षेरन्निति एकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति च । अत्राप्यस्याः संप्रत्यय इत्येतदर्थ-
मेतस्या एकाष्टकाया एव विशेषणमह्नां विधान्यामिति । सा हि संवत्सरस्याहानि
विदधाति प्रक्रमयति । कथं संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्निति श्रुतेः ।
तस्यां प्रातश्चतुःशरावन्नोहिपिष्टसंमितमपूर्वं पक्त्वाऽङ्गारसात्कृत्वा तेनारण्ये कथं संद-
हेत्स चेदपूर्वः प्रदीप्तो दहति कथं तदा पुण्यसमं शुभं भविष्यतीति विद्यात् । विपर्यये
त्वशुभमिति । एवमृषयः पुरा परीक्ष्य दीर्घसत्रेष्वेव दीक्षयन्तीति ।

पृथगणीष्वग्नीन्समारोपयते प्राजिहितं गार्हपत्यं
दक्षिणाग्निं शालामुखीयं गतश्रियस्तृतीयम् ।

गतश्रियस्तृतीयमित्यनेनाऽऽहवनीयाजस्रत्वं एवेदमिति बोध्यते । समारोपयत
इत्यनेनाऽऽत्मसमारोपोऽप्यत्रामिमतः । आपस्तम्बोक्तिवदुत्तरत्र निर्मथ्येत्यवचनात् ।

प्राचीनमुदीचीनं वोदवसाय विहारः साधयित्वोदव-
सानीयामिष्टिं निर्वपत्याग्नयमष्टाकपालं पञ्चकपालं वा ।

उदवसानार्थेष्टिरुदवसानीया तां निर्वपतीत्यर्थः । अन्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्ते-
यमिष्टिः । अष्टाकपालपक्षः शाखान्तरीयः पञ्चकपालपक्षः स्वशाखागतः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्योपाशु सर्वं क्रियत ओत्तमादनूयाजात् ।

तस्याष्टाकपालस्य पञ्चकपालस्य वा । सर्वमित्यनेन तन्त्रसहितस्य सर्वस्य प्रधान-
स्याऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणसंप्रैषादिसहितस्योपाशुता विधीयते । परप्रत्यायनं संज्ञया ।
आ, उत्तमादनूयाजात् । अत्राऽऽङ्गमर्गादायाम् । तेनोत्तमादनूयाजात्प्रागित्ययमर्थो
भवति । उत्तमानूयाजप्रभृति प्राकृत एव स्वर इत्यर्थात् । अत्राऽऽपस्तम्बो हौत्रे
विशेषमाह—यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पङ्कजविति । दक्षि-
णाविशेषोऽपि तेनोक्तः—अनङ्गान्दक्षिणाऽनङ्गदहं वा हिरण्यमिति । आश्वलायने-
नापि पौनराधेयिक्या धर्मा उक्ताः—पौनराधेयिक्यविक्रुतेति ।

उरु विष्णो विक्रमस्वेति पूर्णाहुतिमेक

उदवसानीयायाः स्थाने समामनन्ति ।

द्वादशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वाऽन्वर्ध्वं स्तिष्ठन्नित्यापस्तम्बः ।

सा यावद्रात्रौ कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते तदैव
सायमग्निहोत्रं जुहुयात्काल एव प्रातर्होमः ।

सेष्टिरुदवसानीया । यावती चासौ रात्रिश्च यावद्रात्रिः । तत्र रात्रिद्विविधा
महती, अल्पा च । एतयोरुभयोरपि रात्र्योः कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते । कियदित्यनेन
कालानियमः सूच्यते । कियद्रात्रिर्यत्र स कियद्रात्रः कालः । यदा संतिष्ठते तदैव सायम-
ग्निहोत्रमतिपन्नकालमपि जुहुयात् । गौणकालानतिपातात् । प्रातर्होमं त्वागामिनं स्वकाल-
एव जुहोति । नन्वस्मिन्काले कः प्रसङ्गः । अस्ति प्रसङ्गः । उदवसानीयान्ते सायंप्रात-
राहुतिरिति श्रुतेः । सूत्रकारमताच्च । यथाऽऽह बौधायनः—सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुहो-
तीति । सूत्रकाराभिप्रायस्तु सायमाहुतिश्चुतिस्तावन्नित्याया एव सायमाहुतेरतीतका-
लाया गौणकालानुज्ञार्था । प्रातराहुतिश्चुतिरपि प्रसङ्गाद्भाविन्याः प्रातराहुतेरनुवा-
दिका नत्वपूर्वाग्निहोत्रविधायिकेति । अत एवोक्तं काले प्रातर्होम इति । केचित्तु अग्नि-
होत्रद्वयमिदं सोमाङ्गं संतिष्ठतेऽग्निष्टोम इत्युत्तरत्र वचनादिति प्राहुः । तथा चोदव-
सानीयं प्रकृत्याऽऽह कात्यायनः—तदन्ते सायमाहुतिः सोमाङ्गं संनिध्यविरोधाभ्यां
नित्या वा प्रातराहुतेरिति श्रुतेरिति । एतेषां मतेऽनारब्धेऽग्निहोत्रेऽपि कर्तव्यमग्निहो-

त्रम् । अनन्तरे काले दशहोत्रादिधर्मेण यावज्जीवसंकरूपेनाऽऽरब्धव्यमिति । जैमिनि-
नाऽपि उक्तं षष्ठाध्याये सप्तमे पादे दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः
प्राप्तकालत्वात् । उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणमिति । देवादवमृथो-
त्कर्षे दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादसमाप्तत्वान्नियतानामतिक्रमेऽप्यनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वा-
दिति पूर्वसूत्रार्थः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । दीक्षितत्वाद्दीक्षाया अनुमुक्तत्वा-
दुत्कर्ष एव हि यस्मादविशिष्टं पूर्वेण तुल्यमेव कारणमत इत्यर्थो द्वितीयसूत्रस्य । स
एव तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् । कालप्राधान्याच्च । तत्र देवादवमृथानी-
येष्ट्युत्कर्षे यथा पूर्वेषां यथाऽवमृथेष्टेः पूर्वतना होमास्तेषां प्रतिहोमो न विद्यते तथा
देवादुत्कृष्टाया उदवमानीयाया उत्तरेषामपीति प्रथमसूत्रार्थः । कालप्राधान्यात् ।
सा यावद्रात्रौ कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते तदैव सायमग्निहोत्रं जुहुयादिति कालप्राधा-
न्यादपि प्रतिहोमो न विद्यते इति द्वितीयसूत्रार्थः । अन्यच्च जैमिनिः—प्रतिषेध ऊर्ध्व-
मवमृथादिष्टेरिति । अवमृथेष्टरूध्वमिष्टेः प्रकृतिभूतायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अन्यच्च
स एवाऽऽह प्रतिहोमाश्चेत्प्रागमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयन्तीति । प्रातस्तु षोडशिनीति
च । देवान्मानुषाद्वा विलम्बादुत्तरेद्युरुत्कृष्टा यद्युदवमानीया तदोत्तरस्थैर्वाङ्गः सायं होमः
कर्तव्यो न पूर्वस्य । अर्वागुदवमानीयेष्टेः अग्निहोत्रेऽनधिकारात् । अयमर्थ एताभ्यां
जैमिनिसूत्राभ्यां लभ्यते । श्रुतेरपि—एतया पुनराभेदमित्येष्टेष्टाऽग्निहोत्रं जुहुया-
दिति । सर्वप्रायश्चित्तं तु होतव्यम् । उदवमानीयोत्कर्षात् । यत्र तु क्रतुवशादुत्कर्-
षस्तत्र न प्रायश्चित्तम् । यथाऽतिरात्रे । भारद्वाजस्तत्राऽऽह—सुत्यावदग्निहोत्रप्र-
त्यग्निहोत्राण्यतिपन्नानि प्रतिजुहुयात् वा प्रतिजुहुयादिति ।

संतिष्ठतेऽग्निष्टोमः ॥ १७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

संतिष्ठतेऽग्निष्टोम इति वचनमग्निहोत्रद्वयस्य सोमाङ्गत्वं वक्तुम् । अर्थः स्पष्टः ।
इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखवा-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ नवम-
प्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उक्थयः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामश्चा-

ग्निष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ति ।

एवं तावत्सर्वैर्म्योतिष्टोम इति सूत्रकृत्प्रदर्शितज्योतिष्टोमत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्न-
ज्योतिष्टोमावान्तरगताग्निष्टोमत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नाक्रान्ता सर्वकामोऽग्निष्टोम इत्या-
दिना सूत्रकारेणाग्निष्टोमशब्देन व्यवहृतसर्वैकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिमूलाग्निष्टोमसंस्था
व्याख्याता । इदानीं संस्थान्तराणि व्याख्यायन्ते । तत्रेदं तावद्वक्तव्यं कियत्योऽस्य
संस्था इति । तिस्र इत्येकः पक्षश्चतस्र इत्यपरः पक्षः । तत्र त्रित्वे तावद्विज्ञानि
यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थयः परिधी निमाष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वेदन्प्रपद्यत इति,
यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थयः स्यादतिरात्रं कुर्वीतेति, याव-
दग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति यावदतिरात्रे-
णोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । अथ चतुष्टेऽपि नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न
षोडशी नातिरात्र इति एतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुपयन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथाति-
रात्रमिति । तानग्निष्टोमेन नाऽऽप्नोत्तानुक्थ्येन नाऽऽप्नोत्तान्षोडशिना नाऽऽप्नोत्ता-
न्नात्रिया नाऽऽप्नोदित्यादि । द्रष्टव्यम् । तत्र कैश्चित्कल्पकारैस्त्रित्वकल्प आश्रितः ।
यथा लाट्यायनद्राह्यायणादिभिरुक्तं—स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाकल्पा अग्नि-
ष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमित्यादि अन्यैराचार्यैस्तु चतस्र एताः संस्थाः प्रकृत्यधिकारेऽनु-
क्रान्ता यथाऽऽश्वलायनादिभिः । एवं मतभेदे संप्लवमाने स्वमतेनाऽऽचार्यः प्रकृति-
संस्था दर्शयति उक्थयः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामश्चाग्निष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ती-
त्यनेन सूत्रेण । आपस्तम्बेनाप्येवम् । तत्रायमभिप्रायः सूत्रकारस्य—अग्निष्टोम एव
तावत्सर्वसोमानां मौलिकी प्रकृतिः । यथा च वक्ष्यति सप्तदशप्रश्ने प्रथमे खण्डे
सर्वकृतुनां प्रकृतिरग्निष्टोम इति । संस्थान्तराणि तु दाक्षायणयज्ञादय इव दर्शपूर्ण-
मासयोस्तस्यैव गुणविकारमात्राणि भवन्ति न तु त्रिकटुकादिव क्रत्वन्तराणि अग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरादेरग्निष्टोमस्य प्रकृतिः । उक्थ्यो गवादेरुक्थ्यस्य । षोडशी च
वाजपेयादिषोडशिनः । अतिरात्रो विश्वजिदादेरतिरात्रस्य । अप्तोर्यामः सप्तदशे
प्रश्ने द्वादशे खण्डे—अप्तोर्यामेण पशुकामो यस्मात्पशवः प्रप्रेव भ्रशेरान्नित्यै-
कादशिनाः पशवो भवन्तीति । एतस्यैव सवात्मकत्वं वक्ष्यति त्रयोदशे प्रश्ने त्रयोदशे
खण्डे सवप्रकरणे व्याख्यातोऽप्तोर्याम इत्यनेन सूत्रेण । सवप्रकरणा-
त्सवात्मकत्वमप्येतस्य । नामातिदेशमात्रमत्र । एवं च ये सर्ववृष्टाः सर्व-
स्तोमा विश्वजित्प्रकृतेरप्तोर्यामनाम्नो वैकृतातिरात्रविशेष एव । अतो नाप्तोर्यामो

नाम ज्योतिष्टोमः प्रकृति भूतोऽस्तीति संगिरन्ते ते प्रत्युक्ता भवन्ति । तस्यापीह ज्योति-
ष्टोमसंस्थाधिकारवचनात्प्रकृत्यधिकाराच्चास्त्येव प्रकृतिभूतत्वम् । भरद्वाजेनाप्यत्र
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य पञ्चैताः प्रकृतिसंस्था अग्निष्टोम उक्त्यः षोडशतिरात्रोऽसौर्या-
म इत्युक्त्वा यज्ञपुच्छमभिधायान्तत उपसंहृतं संतिष्ठते ज्योतिष्टोम इति । अतोऽप्य-
स्त्येव प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमोऽसौर्याम इति । ननु गौतमाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोम-
स्योपदिशन्ति अग्निष्टोमोऽस्य अग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति
सप्त सोमयज्ञसंस्था इति । तामु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारा एतत्केन
विशेषेणात्यग्निष्टोमवाजपेययोरनुपादानमिति चेन्न । प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मत्रानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न तु सोमसंस्थामात्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्यग्निष्टोमः कस्यचित्कताः प्रकृतिः । वाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योति-
ष्टोमः सर्वसप्तदशत्वाद्वाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं
पञ्चाशोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वकतूनां प्रकृति-
राग्निष्टोम इत्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् । न चाग्निं व्याख्यास्यामः स उत्तरकर्त्वर्थ इति
सूत्रादुत्तरकर्त्वर्थत्वस्याग्निविषये विधानेनार्थादग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्तम्बेन
परिमाणामूत्रेऽग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निरिति स्पष्टवचनाच्चोक्त्यादीनामग्निष्टो-
मविकारत्वादुक्त्यादिष्वप्यग्निचित्यानिषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण
तेषामनग्निष्टोगत्वादुत्तरक्रतुत्वाच्च । न चाग्निष्टोम उत्तरवेदिरित्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्च-
शाखप्रकृत्यभिप्रायमुत्तरेषु क्रतुष्विति तु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साद्य-
स्केभ्यो वाजपेयात्षोडशि न इति षोडशिपर्युदासानुपपत्तेः । न च षोडशिविकाराद्वाजपे-
यादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशीयोज्य(?) इति वाच्यम् । व्यभिचाराभावेन विशे-
षणवैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेः । न ह्यषोडशि-
विकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् । किमिदानीमुक्त्या-
दिषु लभ्यत एवोत्तरवेदिः । मैवम् । सर्वास्वेव विकृतिषु लभ्यते विकल्पेन । सप्तदशे
प्रश्न एकादशे खण्डेऽपचितिकामोऽपचितिम्यामुभयसामानौ भवतः पक्षिम्यां साग्निचि-
त्याभ्यामित्यत्र नियमदर्शनात् । अनग्निकःन्वा यज्ञक्रतूनाहरेदिति बौधायनोक्तेश्च ।
तस्मात्सिद्धमुक्त्यादिष्वपि भवत्येव पक्षेऽग्निचित्येति । उक्त्यपपर्यायैः सह संस्था यस्य स
उक्त्यः । षोडशेन स्तुतेन शस्त्रेण च संस्था यस्य स षोडशी । रात्रिमतीत्य संस्था यस्य
सोऽतिरात्रः । यदाप्तोत्तदसौर्यामस्याप्तौर्यामस्त्वमित्युक्तमसौर्यामस्य निर्वचनम् । अथवाऽप्तः
सोमः, आग्रयणादप्तं प्रस्कन्दयतीति बौधायनीये दर्शनात्तस्यातिरिक्तयापनमस्मिन्नित्य-
सौर्याम इति । एतदुदाहृतं बौधायनेन—सोमो वा अयमतिरिचयमानमनुपायन्तो देवा

अब्रुवन्नसोर्वा अयमतिरेचितः को याम इति तदसोर्यामस्यासोर्यामत्वं तस्मा एतानि स्तोत्राण्यवकल्प्यांचक्रुरिति । नित्यानां कर्मणां संस्थानां च भेदः संस्थाशब्दार्थश्च मत्कृतसंस्काररत्नमालायां मत्कृतश्रौतोपयोग्योद्धातप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

उक्थ्येन पशुकामो यजेत ।

गुणविकारास्ते ते कामास्तेन सत्सु कामेष्वेव भवन्ति नासत्सु कामेषु । गौतमेन गर्भाधानपुंसवनसोमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेद-
व्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणोसंयोगः पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं श्रावण्या-
ग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजोति सप्त पाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातु-
र्मास्यान्याग्रयणोष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारि-
ंशत्संस्कारा अष्टावात्ममुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो माङ्गल्यम-
कार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यमा-
प्नोतीति फलश्रवणात्काम्यता, यो ह्येतान्संस्कारान्न करोति स पापीबान्भवतीति दोष-
श्रवणान्नित्यताऽप्येषामुक्ता । तेनैतेषां काम्यत्वं नित्यत्वं च ।

तस्यग्निष्टोमेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्योक्थ्यस्य ।

तत्र विशेषमाह—

पञ्चदशछदि सदः ।

नियमविधिरयम् ।

क्रतुकरणं हुत्वैतेनैव मन्त्रेण मध्यमे

परिधावभ्यन्तरं लेपं निमाष्टि ।

यमग्ने ऋत्सु मर्त्यमिति मन्त्रसाध्यो होमः क्रतुकरणसंज्ञकस्तं हुत्वा । एतेनैव यमग्ने
ऋत्सु मर्त्यमिति मन्त्रेणैव ।

ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्वितीयं सवनीषमालभते ।

द्वितीयवचनात्समभ्युच्चयः सवनीयपश्चोरवगम्यते । उक्थ्याधिकारे पुनरुक्थ्यग्रहण-
मसमभ्युच्चयपक्षोऽप्यस्तीतिज्ञापनार्थम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन समभ्युच्चयवदेके समा-
मनन्तीति । अयं च शाखान्तरीयः पक्षः । स्वशाखायां तु वाजपेयप्रकरणे श्रुतावेकै-
केन पशुनैकैकसंस्था प्रदर्शिता ।

तृतीयसवने धाराग्रहकाल आग्रयणं गृहीत्वोक्थ्यं गृह्णाति ।

स्पष्टम् ।

अत्र विशेषमाह—

अग्निष्टोमचमसानुन्नयः स्त्रिभ्यश्चम-
सगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

अग्निष्टोमचमसानुन्नयनकाले त्रिभ्यश्चमसगणेभ्यश्चमसगणत्रयार्थं राजानमतिरेचयति
अतिरिक्तं करोति ।

सर्वं राजानमुन्नय माऽतिरीरिचो दशा-
भिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जेति च लुप्यते ।

चस्त्वर्थेऽत्र ।

अथैतदुपयोगिपरिभाषामारचयति—

एतदग्निष्टोमचमसानां संप्रैषस्य यो य
उत्तमः स संस्थानचमसगणस्तमुन्नयन्नेतत्संप्रैषयति ।

एतत्सर्वं राजानमुन्नय माऽतिरीरिचो दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जेत्येतत्संप्रैषस्यै-
षोऽशो यो य उत्तमः संस्थानचमसगणः संस्थासमापनभूतश्चमसगणस्तानुन्नयंस्तत्र
वक्तव्य इत्यर्थः । यो य इति वीप्सा सर्वक्रतुसंस्थानचमसगणविषयत्वं बोध-
यितुम् ।

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य त्रिभिरुक्थ्यविग्रहैः प्रचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेन सर्वोऽपि प्रातःसवनिको विधिः प्राप्यते ।

अत्र विशेषमाह—

इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेति प्रथमे ग्रहणसादनौ संनमतीन्द्राबृह-
स्पतिभ्यां त्वेति द्वितीय इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेति तृतीये ।

स्पष्टम् ।

षोडशिना वीर्यकामः ।

वीर्यं बलम् ।

तस्योक्थ्येन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य षोडशिनः ।

तस्य शुण्ठ्याऽधीलोधकर्णया सोमं क्रीणाति ।

अधिकारादेव षोडशिनः प्राप्तौ तस्येतिवचनं काम्यत्वपक्ष एवैतादृशसोमक्रयो न
नित्यत्वपक्षे । एतस्माज्ज्ञापकादपि नित्यत्वमप्यवगम्यते । शुण्ठाऽरूपकाया ह्रस्वेति
यावत् । अधीलोधकर्णा चक्षुषोरधि उपरि लम्बमानकर्णा कर्णस्योपरि वर्णान्तरं यस्या
इति वा ।

सप्तदशच्छदि सदः ।

नियमविधिरयम् ।

पात्रसंसादनकाल उत्तरेऽस्ते स्वा-

दिरं चतुःस्रक्ति षोडशिपात्रं प्रयुनक्ति ।

आग्निष्टोमिकपात्रसंसादनकाले सर्वपात्रासादनानन्तरमागन्तूनमन्ते निवेश इति न्यायेनान्ते यथावकाशं कस्त्वेति मन्त्रेण प्रयुनक्ति । तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि विक-
ङ्कतस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्थेत्यनेन होमार्थत्वाद्वैकङ्कते प्राप्ते तद्वधनाय
खादिरमिति । उलूखलाकारता प्रकृतितः प्राप्ता सा चतुःस्रक्तीत्यनेन बाध्यते ।

ऋतुकरणं हुत्वैतेनैव मन्त्रेण द्रोणकलशं रराटीं वोपस्पृशति ।

स्पष्टम् ।

ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सवनीयमालभते ।

वृष्णिर्मेघः । षोडशिग्रहणप्रयोजनं तृतीयग्रहणप्रयोजनवत् ।

आतिष्ठ वृत्रहन्नित्येतेषामेकेन षोडशिनं गृह्णाति ।

एतेषां षण्णां मन्त्राणामेकेनान्यतमेन मन्त्रेण ।

पुरस्तादुत्तमादुक्थ्यपर्यायात्पूर्वयोः सवनयोर्द्रोणकलशाद्गृह्णाति
सर्वेरुक्थ्यपर्यायैः प्रचरित आग्रयणात्तृतीयसवने ॥ १८ ॥

पूर्वयोः सवनयोः प्रातःसवने माध्यंदिने सवने च । अन्यत्स्पष्टम् ।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश

भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संविदान-

स्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी । एष ब्रह्मा

य ऋत्विग्य इन्द्रो नाम श्रुतो गणे प्र ते महे विदथे

शंसिषं हरी । य ऋत्विग्यः प्र ते वन्वे वनुषो

हृयंतं मदम् । इन्द्रो नाम घृतं न यो हरिभिश्चारु

सेचते । श्रुतो गण आ त्वा विशन्तु हरिर्वर्षसं गिर

इति सर्वेषु ग्रहणेषु षोडशिनमभिमन्त्रयते ।

सर्वेषु ग्रहणेष्वित्यनेन ग्रहणं ग्रहणं प्रत्यभिमन्त्रणम् ।

अच्छावाकचमसमुख्याश्चमसानुक्रम्यन्ते-

कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

व्यारूयानं गतार्थम् ।

तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरति ।

अच्छावाकचमसमुखैश्चमैः प्रचरतीत्येकवचनमध्वर्युमुख्यत्वाभिप्रायेण । बहुवचनपाठस्त्वृजोरेव । ननु तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरतीति ल्यबोधितसमानकर्तृकत्वमनुपपन्नम् । अच्छावाकचमसमुख्यानां चमसानां प्रचरणस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वात् षोडशिप्रचारस्याध्वर्युकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । तैः प्रचर्येत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातरि स्थित इति समानकर्तृकत्वनिर्वाहायाध्याहार आवश्यकः । अन्यथा समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं स्यात् । बौधायनमतात् सवने सवने गृह्णीतीति पक्षे प्रथमे त्रयः क्रमात्तत्र तत्र सवने सवनग्रहणार्था उत्तरे तु त्रयस्तैरेव विकल्पन्ते ।

समयाविषिते सूर्ये हिरण्येन बहिर्भ्यां

च षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति ।

समयाविषित आदित्येऽस्तं गच्छति सति स्तोत्रोपाकरणमित्यर्थः ।

श्वेतमश्वं पुरस्ताद्धारयत्यरुणपिशङ्गं कृष्णं वा ।

पुरस्ताच्छब्देन समीपप्रदेश उच्यते । उद्गातृभ्य इति शेषः । अरुणो लोहितवर्णः । पिशङ्गो गोरोचनवर्णः । एतदुभयवर्णवानित्यर्थः । अश्वधारणप्रदेशनियमो लाट्यायनद्राह्यायणभ्यामुक्तः—अश्वः कृष्णः पूर्वस्याः सदसो द्वारे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति धानंजय्योऽपरस्यां प्राङ्मुख इति शाण्डिल्य इति । सर्वथा विहितवर्णाश्वस्याभावस्तदोपाय उक्तस्ताभ्यामेव—तदभावे यः कश्चनेति । उक्तवर्णाश्वस्याभावे यः कश्चन नास्मिन्वर्णनियमः । यदि तु सर्वथाऽश्वस्यैवामावस्तदा प्रतिनिधिरुक्तस्ताभ्यामेव गौर्वाऽजो वाऽश्वभाव इति । गौरत्र बलीवर्द एव स्त्रीत्वसामान्यात् ।

हिरण्यं संप्रदायं स्तुवते ।

अध्वर्युणा दत्तं हिरण्यं संप्रदायं संप्रदायं स्वस्वभक्तिगानकाले परस्परं संप्रदायं संप्रदायं स्तुवते । उद्गातार इति शेषः सामर्थ्यात् । लाट्यायनद्राह्यायणभ्यामपि उक्तम्यो यः सामाङ्गं ब्रूयात्स हिरण्यं धारयेदुद्गाता निधनमुपयत्सु सर्वे वाऽभिमृशेयुरिति ।

हरिवच्छस्त्रम् ।

भवतीति शेषः । हरिपदकर्ममुदायघाटनं शस्त्रं भवतीत्यर्थः ।

उपरिष्ठात्स्तोत्रियानुरूपाभ्यामोथामोद इव मदे-

मदामोद इवोमथेति व्यत्यासं प्रतिशृणाति ।

यामूद्गातृभिर्गानं कृतं ता ऋचः स्तोत्रिया उच्यन्ते । तदुत्तरभूता ऋचोऽनुरूपा उच्यन्ते । एताभ्य उभयीभ्य ऋभ्योऽनन्तरमोथामोद इव मदेमदामोद इवोमथेति ।

आ त्वा वहन्तु हरय इत्यारभ्यावसानप्रणवक्रमेण व्यत्यासमवसान ओथामोद इव मद इति प्रणवे मोदामोद इवोमथेति एवं क्रमेणानुष्टुम्भ्यः । अयमवधिरनुष्टुप्सु सिद्धः प्रतिगर इति सूत्राल्लभ्यते ।

अनुष्टुप्सु सिद्धः प्रतिगरः ।

प्रप्रवस्त्रिष्टुममिषमित्यनुष्टुम आरभ्य प्रासिद्धः प्रतिगर ओथामोद इव, ओ३थामोद इवेति प्रतिगर इत्यर्थः । एकवचनं जात्याभिप्रायं प्रतिगर इति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव
उक्थशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ॥ १९ ॥

शस्त्रं प्रतिगीर्येति वचनं दर्शितप्रयोजनम् । अव्यवधानार्थता वाऽप्यत्र । अदृष्टा-
र्थताऽप्यत्र सूत्रपाठस्य ।

इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामायु-
ष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुर्विति षोडशिनं जुहोति ।

वषट्कृतेऽनेन मन्त्रेण जुहोति । तूष्णीमेव होमोऽनुवषट्कारे ।

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्र-
तुरग्र एतं तयोरनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुषाणा
सोमस्य तृप्यस्त्विति ग्रहस्य भक्षयति ।

ग्रहस्य षोडशिनो ग्रहस्य । ग्रहस्येति षष्ठी द्वितीयार्थे । होत्रा वषट्कारनिमित्त-
ककृतभक्षं होमाभिषवनिमित्तं षोडशिनं ग्रहं भक्षयतीत्यर्थः ।

आदित्यवद्गणेन चमसानाम् ।

षोडशिनस्त्विन्द्रश्च सम्राडित्येव नित्यं भक्षमन्त्रः प्राकृतं भक्षणमन्त्रं बाधित्वा ।
चमसांस्तु प्राकृतैरेव मन्त्रैर्भक्षयन्ति भक्षेहीत्यादिभिर्यजमानादयः ।

अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रः संनमति ।

अनुष्टुप्छन्दस इति शब्दं जगतीछन्दस इत्येतस्य स्थाने योजयतीत्यर्थः । यथाऽऽ-
दित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्थानुष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्येति मन्त्रो
भवति ।

अतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः ।

स्पष्टम् ।

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ।

तस्यातिरात्रस्य ।

एकविंशतिछदि सदः ।

नियमार्थमिदम् ।

न क्रतुकरणं जुहोति न द्रोणकलशः रराटीं वोपस्पृश-

त्येतदेव यजुर्वदन्हविर्धाने प्रपद्यत एतावान्क्रतुकरणः ।

एतावान्यजुर्वदन्हविर्धानप्रपदनमेवेत्यर्थः । होम उपस्पर्शनं चेत्येतदुभयरूपाऽत्र न बाह्या क्रियेत्यर्थः । यथोक्त्ये समुच्चयस्तथाऽत्र समुच्चयव्यावृत्तिरनेन क्रियते ।

सारस्वतीं मेषीमतिरात्रे चतुर्थीं

सवनीयामालभते मेषमित्येकेषाम् ।

सारस्वतः प्रचरणकल्पोऽत्र, ऐन्द्रे सारस्वत्यां च दार्शपौर्णमासिकः प्रचरणकल्प इति सूत्रात् । सर्वे यजुर्प्राधाः प्रधानेषु भैत्रावरुणव्यापारामाव इत्यर्थः ।

षोडशिनश्चमसानुन्नयः त्रयोदशभ्यश्च-

मसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

षोडशिनः षोडशसंबन्धीश्चमसानुन्नयन्पर्यायत्रयं मिलित्वा द्वादश चमसगणा आश्विनसंबन्धी त्रयोदशश्चमसगण एवं त्रयोदश चमसगणास्तेभ्यस्तदर्थं राजानम-तिरेचयति अतिरेक्तं करोति षोडशिनश्चमसानुन्नयन्निति पूर्वसूत्रे च नित्यवदनुवादा-न्नित्यः षोडशी प्रदर्श्यते । पूर्वं तु काम्यतयोक्तः कथमिदमुभयं घटिष्यत इति चेत् । नात्र किञ्चिद्दुर्घटम् । दधिग्रहवन्नित्यस्यापि काम्यत्वाविरोधात् । केचित्तु पुनरत्र विरोधाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च षोडशिनो वैकल्पिकत्वमातस्थिरे ।

तैः प्रचर्य रात्रिपर्यायैः प्रचरति ।

ननु तैः प्रचर्येत्यत्र समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं षोडशिप्रचारस्याध्वर्युमात्रकर्तृकत्वा-द्रात्रिपर्यायाणामुभयकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । स्वसूत्रे सर्वेषां पर्यायाणामप्यध्वर्यु-कर्तृकताया एवोक्तत्वेन समानकर्तृकत्वानुपपत्त्यभावात् । उभयकर्तृकत्वे हि समान-कर्तृकत्वानुपपत्तिः । सूत्र उत्तरयोः पर्याययोः प्रतिप्रस्थातुर्विधानामावाप्तास्ति सा ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वाऽपि शर्व-

रायेति मुख्यं मुख्यं चमसमुन्नयति ।

वीप्सा सर्वचमसगणार्था । उन्नेतेति शेषः सामर्थ्यात् ।

स्तुतश्चै भवतः ।

स्पष्टम् ।

होतृचमसमुख्यान्प्रथमानुन्नयति मैत्रावरुणचम-
समुख्यान्द्वितीयान्ब्राह्मणाच्छसिचमसमुख्या-
स्तृतीयानच्छावाकचमसमुख्याश्चतुर्थान् ।

प्रथमान्प्रथमगणान् । एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थगणान् ।

स प्रथमो रात्रिपर्यायः ।

रात्रिसंबन्धी पर्यायः । आवर्त्यानि स्तुतशस्त्राणि पर्यायशब्देनोच्यन्ते ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च रात्रिपर्यायः ।

स्पष्टम् ।

तैः प्रचर्याऽऽश्विनस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि
कर्माणि प्रतिपद्यत आश्विनं द्विकपालं निर्वपति ।

अत्रापि समानकर्तृकत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतिप्रस्थातुर्वचनाभावाच्चाऽऽश्विनपात्र-
संसादनादिकमध्वर्योरेव । पात्राणि कपालद्वयशूर्पकृष्णाजिनोलूखलमुसलदृषदुपलपात्री-
मेक्षणात्मकानि पात्राणि । द्वंद्वसंपत्तिस्त्वित्थं कपालाभ्यां सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं शूर्पकृ-
ष्णाजिने द्वंद्वम् । उलूखलमुसले द्वंद्वं दृषदुपले द्वंद्वं कृटरुणा सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं
पात्रीमेक्षणे द्वंद्वं मदन्तीपात्रेण सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं सोमार्थाज्यस्थाह्याः सत्त्वात्सैवा-
ऽऽज्यस्थाली तदेव चाऽऽज्यम् । संयवनरूपप्रयोजनसत्त्वात्प्रणीताप्रणयनं कर्तव्य-
मेव । प्राशिन्नहरणेडापात्रचतुर्धाकरणपिष्टलेपपात्रफलीकरणपात्राणि न सन्ति
अकृत्स्नत्वात्प्रयोजनाभावाच्च । समन्त्रं निर्वपः पवित्रकरणादिनिर्वपणकालेऽश्विभ्यां
जुष्टं निर्वपामीति । अश्विनौ हव्यं रक्षेयां वो जुष्टं प्रोक्षाम्यश्विभ्याम् । पात्रप्रो-
क्षणादि यवाग्रयणोत्तरभेतदनुष्ठाने यवमय एव पुरोडाशः । ब्रौहिम्यं पुरोडाशं
निर्वपतीत्येतादृशवचनस्यात्राभावात् । त्रिष्फलीकरणान्ते मदन्तीरधिश्रित्य कपाल-
द्वयमुपदधाति आद्याभ्यां मन्त्राभ्यामाप्यनिनयनान्ते ।

तमासाद्य ।

तमाश्विनं पुरोडाशमुद्धासनविधिना वेद्यां प्रियेण नाम्ना प्रियं सद आसीदित्वित्या-
साद्य । व्यक्षरनामत्वादैन्द्राग्नविकारः । अत एव तूष्णीमभिधारणम् ।

होतृचमसमुख्यान्संधिचमसानुन्नयति ।

अहोरात्रयोः संधौ जायन्त इति संधिचमसास्तानुन्नयति उन्नेतैव सामर्थ्यात् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ॥ २० ॥

स्पष्टम् ।

त्रिवृद्राथन्तरं संधिस्तोत्रम् ।

त्रिवृच्छब्देन नवसंख्योच्यते । राथंतरमिति स्वार्थेऽप्रत्ययः । नवस्वृषु रथंतरे गातव्यमुद्गातृभिरित्यर्थः ।

आश्विनं शस्त्रम् ।

अश्विनौ देवता यस्य तदाश्विनम् । अश्विदेवताकं शस्त्रं होता शंसतीत्यर्थः । तच्च परःसहस्रामित्यापस्तम्बाश्वलायनादयः ।

उदित आदित्य आश्विनं परिधाय होतृचम-
समध्वर्युरादत्ते पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता च ।

उदिते सौर्याणि प्रतिपद्यत इत्याश्वलायनः । आश्विनं परिधायऽऽश्विनशस्त्रस्य परिधानोत्तरं होतृचमसमध्वर्युरादत्ते पुरोडाशमाश्विनं पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता । अत्र चस्त्वर्थे । प्रतिप्रस्थाता चेत्युत्तरत्र प्रतिप्रस्थातृविधानेनाध्वर्योः प्राप्तेरर्थात्सिद्धा-
वत्र वचनं पक्षे पर्यायत्रये सर्वपर्यायसंबन्धान्तिमगणद्वयसंबन्धिवस्तोत्रशस्त्रोपाकर-
णादावाश्विननिर्वापादिसादनात्प्राक्तनकर्मणि च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकताऽप्यस्तीतिज्ञापना-
र्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बबोधायनभरद्वाजमूत्रैः सहाविरोधः सिद्धो भवति । परिधायेत्यत्रा-
न्तर्भावितणिजर्थो विवक्षणीयः समानकर्तृकत्वनिर्वाहाय । अत्रैव प्रतिप्रस्थातृविधाना-
त्पूर्वत्र प्रतिप्रस्थातृव्यापारो नैवास्तीत्यवगम्यते । तेन पक्षद्वयमत्र सिद्धं भवति ।

आददते चमसांश्चमसाध्वर्यवः ।

होतृचमसव्यतिरिक्तांश्चमसांस्तत्तच्चमसाध्वर्यव आददते होतृचमसस्याध्वर्युर्गोऽऽ-
स्तत्वात् । तस्य चमसाध्वर्युर्विरमति । गतम् ।

अश्विभ्यां तिरोअह्नियानां सोमानामनुब्रूयश्विभ्यां

तिरोअह्नियान्सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

संधिना तिरोहितेनाह्नि तायन्त इति तिरोअह्नियाः । इदं च सोमविशेषणम् ।

सह सोमैः पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

सर्वहुतं कृत्स्नम् । जुहूपभृतावादाय प्रत्याक्रम्येत्यादि सर्वं वर्तते । अपर्यावर्तनादयो धर्मा नात्र भवन्ति । एककपालत्वाभावात् । वाचनिकं कृत्स्नावदानम् ।

पङ्क्तिच्छन्दस इति भक्षमन्नं संनमति ।

आदित्यवद्वृणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य पङ्क्तिच्छन्दस इन्द्रपी-
तस्येति मन्त्रे संनाम ऊहः कार्य इत्यर्थः ।

असौर्यामिण पशुकामः ।

पशवो गवाश्वादयः ।

तस्यातिरात्रेण कल्पो व्याख्यातः ।

तस्यासौर्यामस्य कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्तः ।

संधिचमसानुन्नयश्चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।
गतार्थम् ।

चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्मैत्रा-
वरुणस्य ब्राह्मणाच्छसिनोऽच्छावाकस्य च ।

चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयतीत्येतावतैव गणचतुष्टे सिद्धे चत्वारश्चमस-
गणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छसिनोऽच्छावाकस्य चेतिवचनं
राजातिरेककाले चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्त एको गणो होतुर्द्वितीयो मैत्रावरु-
णस्य तृतीयो ब्राह्मणाच्छसिनश्चतुर्थोऽच्छावाकस्येतिस्मरणावश्यकत्वार्थम् । अन्यस्य
प्रयोजनस्याभावात् ।

तेषां संधिचमसैः प्रचरणकल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—आग्नेयान्प्रथमानुन्नयत्यैन्द्रान्द्वितीया-
न्यैश्वदेवांस्तृतीयान्वैष्णवांश्चतुर्थीति । चमसगणानामेतानि विशेषणानि । तानग्नि-
स्त्रिवृता स्तोमेन नाऽऽप्नोदित्याद्यर्थवाद्देक्ता अग्न्यादय एव तस्य तस्य चमसगणस्य
देवता इति भावः । अन्योऽपि विशेषस्तैर्नैवोक्तः—तेषां संधिचमसवत्प्रचरणकल्प
इत्येक इति । अथवा संधिचमसवदेवाऽऽश्विनान्येव सर्वेषां स्तुतशस्त्राणि भवन्ति ।
संधिचमसविकारत्वादुत्तरेषां गणानामिति भावः । तदुक्तं बौधायनेन—तद् वा आहुः
सर्वाण्येवाऽऽश्विनानि स्तुतशस्त्राणि स्युः पररात्रमतिरेच्यते यत्सर्वं तदाश्विनमिति
चैकमथापरं त्रिवृत्पञ्चदशं सप्तदशमेकविंशमथैतेषां देवता अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
विष्णुरितीति । भरद्वाजश्चाऽऽह—तत्र चत्वारि स्तोत्राणि शस्त्राण्याश्विनानि सगज्या-
न्याम्नातानि भवन्तीति । आश्वलायनेनापि शस्त्रसूक्तानि सगज्यान्याश्विनान्येवो-
क्तानि स्तोत्रियानुरूपास्त्वाग्नेयादयः कृता यथोभयमनुगृहीतं स्यादिति । तत्र संधि-
चमसवत्कल्पोऽश्विन्यां सोमानामनुब्रूह्यश्विन्यां सोमानां प्रेष्येति संप्रैषौ ननुत्थशा
यज सोमानामिति । नच तिरोआह्वियानामिति भवति संधितिरोधानाभावादेषां सोमाना-
मिति द्रष्टव्यम् ।

अतिच्छन्दाश्छन्दस इति भक्षमन्त्रं संनमति ।

आदित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्यातिच्छन्दाश्छन्द इन्द्रपीत-
स्येति मन्त्र उहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतत्प्रभृतीनि पाशुकानि कर्माणि
सर्वासु संस्थासु समानानि क्रियन्ते आ प्रातरग्निहोत्रात् ॥२१॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतदादीनि पशुसंबन्धिकर्माणि प्रातरग्निहोत्रपर्यन्तानि
सर्वासु संस्थासु समानानि क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः । प्रातरग्निहोत्रस्याप्यङ्गत्वं इदमपि
लिङ्गम् ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख्या-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवम-
प्रश्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

क्रतुपशव एकादशिनाश्च विकल्पन्ते ।

एवं सर्वसोमप्रकृतिभूता अग्निष्टोमादिसंस्थारूपा ज्योतिष्टोमा व्याख्याताः ।
इदानीं सर्वपशुगणप्रकृतिभूता एकादशिना व्याख्यायन्ते । एकादशास्यां पशव इत्ये-
कादशिनीज्या तत्र भवा एकादशिनाः । के पुनस्ते, आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती
मेधी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो
मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेतव इत्यनुवाक उपात्ताः ।
क्रतुपशवस्तु प्रागेव तत्तत्संस्थासु दर्शिताः । उभये चैते प्रकृतावेव पृथक्शाखास्वास्ना-
तास्तुल्यार्थत्वाद्विकल्पन्ते ।

तेषां समवाये विभवन्ति तन्मपङ्गान्यविभ-
वन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते ।

तेषामैकादशिनानां समवाये सह प्रयोगे यान्यङ्गानि अदृष्टार्थानि सकृत्कृतान्येव
सर्वेषामुपकर्तुं प्रभवन्ति तान्यङ्गानि तन्म्रं भवन्ति सकृदेव क्रियन्ते यथाऽऽरादुपकार-
काणि प्रयाजादीनि । अविभवन्ति तन्म्रासंभवीनि यानि प्रत्यक्षं दृष्टोऽर्थः प्रयोजनं
येषां तानि प्रत्यक्षार्थानि प्रत्यक्षोपकारकसंनिपातीनि तान्यावर्तन्ते । आवर्तमानानि च
तानि संस्कारं संस्कारमभ्यावर्तन्ते । एतावता किमुक्तं भवति पदार्थानुसमयेनैकैकः

संस्कारः सर्वेषां कार्यः, न तु काण्डानुसमयेनैकैक इत्यर्थः । तद्यथा सर्वानुपाकृत्य सर्वान्नियुक्ति ततः सर्वान्प्रोक्षतीत्यादिप्रोक्षणस्यादृष्टार्थत्वे(त्व) संभवे तन्त्रमपि क्रमस्तेषां यः पशूनां क्रमः स एवोपाकरणनियोजनादीनां क्रम इत्यर्थसिद्धम् । स्पष्टमुक्तमाप-
स्तम्बेन—यथाचोदितं सस्कारा इति ।

यथार्थमूहः ।

विकृतौ यथार्थमूह इति परिभाषणात्प्रकृतावहनिवृत्तिं मा शङ्कोति पुनरुहवचनम् ।
तेन पशुभिरेहि पशुषु संवदस्व पशवो मायूनकृषतेत्याद्युह्यत एव ।

यूपाहुतिः हुत्वाऽग्निष्ठप्रथमानेकादश

यूपानुपशयपात्नीवतौ च च्छिन्नन्ति ।

पुनर्यूपाहुतिवचनाद्दीक्षितस्यापि हूयते यूपाहुतिर्निषेधे सत्यपि । सा चैकैवाऽऽरा-
दुपकारित्वादुपशयस्यापि ।

एकयूपेन विकल्पते ।

एकयूपेनेयं यूपैकादशिनी प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन विकल्पते । यूपसंस्कारविषय
आपस्तम्बः—सर्वेषां शकलाहरणाब्रश्चनहोमा इति । उपशयपात्नीवतौ च च्छिन्नन्ती-
त्युक्तं तत्र च्छेदनार्था धर्मा आज्यशेषः स्तुवं चाऽऽदत्त इत्यादयोऽत्यन्यानगामित्याद-
यश्चाच्छेदनान्ता एकैकस्य यूपस्याऽऽवर्तन्ते । विभवन्ति तन्त्रमङ्गान्यविभवन्ति प्रत्य-
क्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते इति परिभाषासूत्रात् । मानं तक्षणं चैकैकस्य सर्वेषां
प्रथमशकलपाताहरणमवटार्थत्वाच्चोपशयस्यावटाभावात्तस्य सर्वत्र स्थाण्वाहुतिः । स्पष्ट-
मप्येतदुक्तमापस्तम्बेन—सर्वेषां शकलाहरणाब्रश्चनहोमा इति । शकलस्यावटसंस्का-
रार्थत्वादनवटस्योपशयस्य न शकल उपशयस्यावटनिक्षेपणाभावात्सर्वस्यैव तक्षणं
नोपरार्थमवशेषणमित्यर्थसिद्धमिति सूत्रकृता नोक्तम् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेतदुक्तं सर्व-
मुपशयं तक्षतीति । उपशयशब्दार्थस्तु तत्तद्यूपस्योप समीपे शेत एव नावटं स्थाप्यत
इति । पात्नीवतमपि तथैव च्छिन्नन्ति । तस्यास्त्येवोपरः । अधोनाभिमित्यग्रे वक्ष्यमाण-
त्वादधोनाभिसंमितो यथा भविष्यति तावत्परिमाणं छिन्नन्ति । अचषालमित्यग्रे वक्ष्य-
माणत्वाच्चषालरहितः ।

दशरथाक्षभेकादशोपरा रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विंश-

शेन भागेन वेदिं विमिमीते प्रक्रमस्थानीया भवति ।

वेदिमानकाले चतुरधिकशताङ्गुलां रज्जुं दशकृत्वोऽभ्यस्तां कृत्वैकादशोपरां रज्जुं
तस्यामुपसमस्यति यावति देश एकादशयूपमूलानि स्थास्यन्ति तावती रज्जुरेकादशो-

परा दशरथाक्षा, एकादशोपरमितायास्तस्याश्चतुर्विंशो भागः पञ्चतिलोनैकोनपञ्चाशद-
ङ्गुलात्मकस्तत्प्रमाणेन दण्डेन वेदिं विमिमीत इत्यर्थः । इयं चतुर्विंशभागसंमिता रज्जुः
प्रक्रमस्थानीया भवति । इयमेव रज्जुरत्र प्रक्रमो भवति न तु द्विपदस्त्रिपदो वा प्रक्रमः
इतिशुल्बसूत्रोक्तोऽत्रेत्यर्थः ।

अग्निष्ठे द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीथैकाद-
शिनीरशना अग्निष्ठे परिवीथ वासयति ।

अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठस्तं संमाय तं द्वाभ्यां रशनाभ्यां युगपत्परिव्ययति ।
तत्र रशनादाने द्विवदूहः । परिवीरसीति नोह्यते यूपामिधानात् । ततोऽन्या एका-
दशिनीरशना एकादशीनीसंबन्धिरशना एकादशिनीरशना अवशिष्टा दशाग्निष्ठे परि-
वीथ परिवेष्ट्य वासयति । अवशिष्टा एकादशिनीरशना अग्निष्ठ एव यावत्पर्यन्तं यथा
यथाऽऽसां विनियोगस्तावत्पर्यन्तं तदहरेव परिवेष्टिता एव स्थापिता भवन्तीत्यर्थः ।

श्वोभूत आश्विनं गृहीत्वा यूपान्संमिनोति ।

गतम् ।

पूर्वेद्युः संमानमेके समामनन्ति ।

पूर्वेद्युरग्निष्ठेन सहैवोपस्थापयतीत्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । नास्मिन्पक्षेऽग्निष्ठे
रशना वासयति । परिवीता एव तु यूपान्तिष्ठन्ति । अन्यथाऽङ्गनाद्यापरिव्ययणाद्यज-
मानस्य यूपानुत्सर्गविरोधात् ।

तन्त्रमभेरादानं परिलेखनोऽभ्यावर्तते ।

विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीत्युक्तस्यैव न्यायस्य दर्शनार्थमिदं वचनम् । परिलेखनो
विधिरभ्यावर्तते । अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थान्यभ्यावर्तन्त इत्यस्य न्यायस्य दर्शनार्थमिदं
वचनम् ।

परिलेखने क्रमविशेषमाह—

दक्षिणमग्निष्ठात्परिलिख्योत्तरं परि-
लिखत्येवं व्यत्यासमुदगपवर्गान् ।

उदङ्न्यायानीतिपरिभाषाप्राप्तोदगपवर्गत्वबाधनायायं क्रमविशेषः । अग्निष्ठाद्य-
पावटादक्षिणं यूपवटं परिलिख्योत्तरं यूपवटं परिलिखति । ततो दक्षिणयूपवटाद-
क्षिणं यूपवटं तत उत्तरयूपवटादुत्तरं यूपवटं ततस्ततोऽपि दक्षिणं ततस्ततोऽध्युत्त-
रम् । एवं रीत्या यावद्दश यूपवटाः स्युस्तावतः पञ्च दक्षिणतः पञ्चोत्तरतः परिलि-
खति । उदगपवर्गवचनं दक्षिणस्य कृत्वोत्तरस्य क्रिययोदगपवर्गान्संमिनोति न तूपक-
मानुसारेण दक्षिणापवर्गानिति भावः ।

रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति ।

रथाक्षश्चतुरधिकशताङ्गुलः । तिर्यगक्षश्चतुःशतमिति शुल्बसूत्रात् । चतुःशतं चतुरधिकशतं चतुःशतम् । चतुरधिकशताङ्गुलो रथाक्ष इत्यर्थो भवति ।

वेदिसंमितां वा मिनोति ।

यावत्प्रमाणा वेदिश्चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति प्राकृतप्रमाणसिद्धा वेदिस्तस्यामे-
वैकादश यूपावटान्परिलिखति न तु दशरथाक्षामेकादशोपरां रज्जुं मीत्वा तस्या-
श्चतुर्विंशेन भागेन वेदिं विमर्माते प्रक्रमस्थानीया भवतीत्येवंप्रमाणां वेदिं मीत्वा
तस्यामेकादश यूपावटान्परिलिखतीतिविधिर्भवति ।

समानजातीयैर्नैकैकमनुसमेति कृत्स्नमेकै-

कमाञ्जनप्रभृति द्विरशनमपवर्जयति ।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंबन्धिनी क्रियमाण-
प्रकारत्वात्समानजातीया व्यक्तिर्न तु सैव व्यक्तिः । नहि पूर्वपदार्थे कृतानष्टोत्तरत्र
संबद्धा कर्तुं शक्या तस्माद्यत्किमेदे जातिरवश्यं वाच्या । तस्या अभिव्यञ्जकं तु तत्त-
द्विधिविहितत्वमात्रम् । तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण
सजातीयैर्नैकैककर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति । समेति संबध्नाति ।
सोऽयं पदार्थानुसमय इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः । तत्रैवं कर्मक्रमः परिलेखन-
क्रमेणैवावटखननयूपप्रक्षालनप्रोक्षणाद्यैकैकस्य करोति । ततः प्रोक्षणीशेषनिनयनादि-
शकलाभिहोमान्तमप्यैकैकस्य करोति । अवटसंस्कारार्थत्वेनैककर्मत्वात् । कृत्स्नं समु-
दायीभूतं कर्माञ्जनादि परिव्ययणान्तमपि कर्म काण्डानुसमयेनैकैकस्य करोति । मध्ये
यूपोत्सर्गविरोधाद्यजमानस्य व्यक्तवचनाच्चेत्यभिप्रेत्यानेन काण्डानुसमयमाह—कृत्स्न-
मेकैकमित्यादिनाऽपवर्जयतीत्यन्तेन सूत्रेण । आञ्जनप्रभृतियूपाञ्जनप्रभृति द्विरशनं
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्ययतीत्यन्तेन स्थविमर्दणीयासि प्रवयतीति विधिनाऽप-
वर्जयति । अपवर्गः समाप्तिस्तं गमयतीत्यर्थः । मीमांसकाश्चाऽऽहुः—वचनात्तु परि-
व्ययणान्तमञ्जनादीति । तत्रोपशयस्य निखननाभावादवटसंस्कारा निवर्तन्ते । पात्नी-
वतस्य तु सर्वेऽप्युत्तरत्र भविष्यन्ति ।

प्रतियूपः स्वरवः ।

यूपः स्वरोः प्रयोजको न तु पश्चञ्जनमतो न प्रतिपशु भवन्तीति भावः । दिवः
सूनवः स्थेति तन्त्रेण स्वरूणामासन्नानामादानं तेषां विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्राद-
न्तारिक्षस्य त्वेत्यनूहेनावगूहनं यूपभेदान्नोपशयस्य ।

उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य ।

यस्यामुपरा एव समानाः सोपरसंमितेत्युच्यते । पितृलोकं कामयतोयजमानस्येत्यर्थः ।

रशानसंमितां मध्ये च संमितां मनुष्यलोककामस्य ।

यस्यां रशना एव समाना यूपानां मध्यमागाश्च समानास्ताम् । अस्मिन्मनुष्यलोक इतरेणातुलतां बुभूषुर्मनुष्यलोककाम इत्युच्यते ।

चषालसंमितामिन्द्रियकामस्य ।

यस्यां चषालाः समानास्तामिन्द्रियकामस्य, इन्द्रियं सर्वेन्द्रियपाटवं तत्काम इन्द्रियकाम इत्युच्यते ।

सर्वान्समान्प्रतिष्ठाकामस्य ।

मिनुयादिति सर्वत्र शेषः । उपरसंमितमित्यत्रोपराणामायामसाम्यमवगन्तव्यम् । यन्मध्यसंमितत्वं रशानासंमितत्वं च तद्यूपमध्यानां रशानानां च तिर्यक्त्वस्याप्येतत्साम्यम् । यच्चषालसंमितत्वं तच्चषालपृथुत्वसाम्यम् । एतदर्थे प्रमाणीभूतं सूत्रमायामत उपराणीत्येतदारम्य प्रथिम्नश्चषालानीत्येतदन्तमग्रे वक्ष्यते ।

ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्य व्यति-

षजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिषजति ।

मध्यमा मध्यतना ये त्रयो यूपान्समान्कुर्यात्पशुकामस्य । मध्यतनेभ्य इतरान्भ्यतिषजेत् । एकैकान्तरिता मध्यमेभ्य इतरे ये ते न समा भवन्ति किं तु विषमा एवाऽऽभवन्ति । एतेन व्यतिषङ्गेणैनं यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यतिषिक्तं विशेषेणातिषिक्तं समृद्धं करोतीत्यर्थः । उभयोः पार्श्वयोरग्निष्ठादेकैकान्तरितास्ते न समा भवन्तीतरे विषमा एष व्यतिषङ्ग इत्यापस्तम्बः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य

मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयसः ।

यं यजमानं प्रमायुको झटिति मरणशाली स्यादिति यः कामयेत तस्य यजमानस्य गर्तमितभेकादशिनयूपानां गर्तेन मितं परिमाणं मिनुयात् । गर्तमितस्वरूपमाह—उत्तरार्धं वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयस इत्यनेन । इयं पारिभाषिकी संज्ञा । उत्तरार्धं भव उत्तरार्धस्तमुत्तरार्धं वर्षिष्ठं स्थविष्ठम् । अथशब्दः क्रमार्थः । उत्तरार्धस्य वर्षिष्ठत्वसंपादनोत्तरमितरेषु हसीयस्त्वसंपादनमिति ।

दक्षिणार्धं वर्षिष्ठं मिनुर्यात्स्वर्गका-

मस्याथेतरान्हसीयसो हसीयसः ।

अत्र वर्षिष्ठता दैर्घ्येण । हसीयसो हसीयस इति वीप्साश्रवणादितरेषां किञ्चित्किञ्-

चिदुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वमितिज्ञापनार्थं पूर्वत्र वीप्साया अश्रवणादुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वं नास्ति किंतु तुर्यं हसीयस्त्वमिति ।

आराग्राभ्यचरतस्तेषामग्निष्ठं वर्षि-

ष्ठमथेतरान्हसीयसो हसीयसः ।

आराग्रास्वरूपं तेषामग्निष्ठं वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयसो हसीयस इत्येतेन सूत्रेणोच्यते । अत्रापि वर्षिष्ठता दैर्घ्येण । पूर्ववद्वीप्साश्रवणादितरेषां किंचित्किंचिदुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वम् । आराग्रास्वरूपं स्पष्टमाहऽऽपस्तम्बः—मध्य उन्नता भवत्यनुपूर्वमन्तौ निनता-विति । अग्निष्ठ उन्नतो भवति ततः प्रभृति क्रमेणान्ता निनता भवन्ति दक्षिणत उत्तरतश्चैवाऽऽराग्रेत्यर्थः । आरमिवाग्रं मध्यमागो यस्याः साऽऽराग्रेति । आरशब्देनोच्चतोच्यते ।

समवस्त्राविर्णां वृष्टिकामस्य तेषामग्निष्ठं

हसिष्ठमथेतरान्वर्षीयसो वर्षीयसः ।

तेषां यूपानां मध्येऽग्निष्ठं हसिष्ठमितरान्वर्षीयसो वर्षीयसः । वर्षीयसो वर्षीयस इति वीप्साया क्रमेणोत्तरोत्तरमग्निष्ठव्यतिरिक्तानां वर्षीयसः । अथशब्दः क्रमार्थोऽग्निष्ठस्य हसीयस्त्वसंपादनोत्तरमितरेषु क्रमाद्वर्षीयस्त्वसंपादनमिति । सम्यगवस्त्रावणमुच्चप्रदेशादाकाशात् । निनतायां पृथिव्यां सम्यक्स्त्रावणमिव यस्यां सा समवस्त्राविर्णाति । वृष्टिर्वर्षणम् ।

व्यत्यस्तं भ्रातृव्यवतो हस्वं दीर्घं च व्यतिषजेत् ।

हस्वं दीर्घं च व्यत्यस्तमेकैकान्तरितं व्यतिषजेद्योजयेदित्यर्थः । स्पष्टममुमर्थमाहऽऽपस्तम्बः—व्यतिषक्तां भ्रातृव्यवत उभयोः पार्श्वयोरग्निष्ठादेकैकान्तरितास्तेन समा भवन्तीतरे विषमा एष व्यतिषङ्ग इति ।

यदि कामयेत विद्वत्क्षत्रादोजीयसी स्यादिति येऽ-

ग्निष्ठादक्षिणे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो मिनुयात् ।

यदि यजमानः क्षत्रात्क्षत्रियजातेर्विद्वैश्यजातिरोजीयसी बलीयसी स्यादिति कामयेत तदा येऽग्निष्ठादक्षिणतो यूपस्तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण मिनुयादध्वर्युरित्यर्थः ।

यदि कामयेत क्षत्रं विश ओजीयः स्यादिति येऽग्निष्ठा-

दुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो मिनुयात् ॥ २२ ॥

क्षत्रं क्षत्रियजातिर्विशो वैश्यजातिरोजीयो बलिष्ठं स्यादिति यदि यजमानः कामयेत तदा येऽग्निष्ठादुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण मिनुयादित्यर्थः । अर्थादुभयत्रावशिष्टानां हसीयस्त्वम् ।

आयामत उपराणि समानानि स्युस्तिर्यक्तो
मध्यानि रशनाश्च प्रथित्रश्चालानि ।

आयामतो दैर्घ्येण समानान्युपराणि भवन्ति । मध्यानि रशनाश्च तिर्यक्तस्तिर्यक्त्वेन
समानानि भवन्ति । प्रथिम्नः स्थाल्येन चालानि समानानि भवन्ति । उपरसंमितां
मिनुयात्, रशनसंमितां मध्येन संमितां मिनुयाच्चालसंमितां मिनुयादित्येतेषूपयुज्यत
इदं सूत्रम् ।

उपशयमङ्कत्वा द्वाभ्यां रशनाभ्यां परि-
वीयाग्रेण दक्षिणार्धं यूपं निदध्यात् ।

दक्षिणार्धे भवो दक्षिणार्धस्तं दक्षिणार्धं यूपमग्रेणोपशयं निदध्यात् । दक्षिणेन
वेत्यापस्तम्बः ।

यद्यभिचरेदिदमहममुमापुण्यायणमिन्द्रस्य वज्रे-
णाभिनिदधामीति प्राञ्चमुपशयं निदध्यात् ।

अभिचार एव प्रागग्रयूपनिधानं न तु नित्यतया निधाने सूत्रकृता प्राक्त्वस्यात्रैव
विधानात् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तं प्राक्त्वं न नित्यतया निधाने भवति । अमुमित्यत्र
द्वितीयाविभक्त्येकवचनान्तव्यावहारिकनाम्नो ग्रहणम् । तच्च शर्मानं ब्राह्मणस्य येन
व्यवहियत इति वासिष्ठसूत्रात् । आमुण्यायणमित्यनेन गोत्रप्रयुक्तनामनिर्देशः । यथा
वासिष्ठमिति । येन व्यवहियत इति वासिष्ठसूत्राच्छर्मान्तता व्यावहारिकनामविषय
एव नान्यनामसु ।

पशुकाल आग्नेयमसितं शीर्षमग्निष्ठ उपाकरोति सार-
स्वतीं मेषीमुत्तरतः सौम्यं बभ्रुं दक्षिणत एवं व्यत्यासं
दक्षिणापवर्गान्पौष्णं इयामं शितिपृष्ठं बार्ह-
स्पत्यं शिल्पं वैश्वदेवमैन्द्रपरुणं मारुतं कल्माषमैन्द्रा-
ग्रं संहितमधोरामं सावित्रं वारुणं पेत्यमुत्तमम् ।

असितं कृष्णं शिरो यस्य सोऽसितशीर्षः । गोवा(शीर्ष)शठेन मुखमप्युपलक्ष्यते ।
मेषी प्रसिद्धा । बभ्रुः कपिलः । इयामः कृष्णः सर्वोऽपि । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ।
शिल्पो लवणवर्णः । अरुणो लोहितवर्णः । कल्माषः कृष्णविन्दुयुक्तवर्णान्तरः ।
संहितोऽन्यवर्णमिश्रितवर्णः । अधोराम उदरप्रदेशे कृष्णवर्णः । पेत्योऽपगतपुंस्को
मेषः । अग्निष्ठेऽग्निष्ठयूपसमीप आग्नेयमसितशीर्षमुपाकरोति । सारस्वतीं मेषीमुत्तरयूपे
सौम्यं बभ्रुं दक्षिणयूपे पौष्णं इयामं तदुत्तरयूपे बार्हस्पत्यं शितिपृष्ठं दक्षिणयूपे

वैश्वदेवं शिल्पमुत्तरयूपे, ऐन्द्रमरुतं दक्षिणयूपे मारुतं कल्माषमुत्तरयूपे, ऐन्द्राग्रं संहितं दक्षिणयूपे सावित्रमधोराममुत्तरयूपे वारुणं पेतुं दक्षिणयूपे । एवं व्यत्यामं व्यत्यस्य व्यत्यस्य दक्षिणापवर्गानेतान्पशूनुपाकरोति । एवमुत्तरमुत्तरमुपाकृत्य दक्षिणं दक्षिणमुपकुर्वन्नितरान्पौष्णादीनपि पशूनुपाकरोति । तत्र व्यत्यासक्रमार्थसिद्धे दक्षिणापवर्गत्वे पुनर्वचनं यत्राप्येकयूपे पश्चेकादशिनी तत्राप्येवमपवर्गार्थम् । नैतेषां पशूनामुपाकरणकाले प्राच्यादिदिगभिमुखत्वनियमः । अर्थादेवोत्तमत्वे सिद्ध उत्तमवचनं वक्ष्यमाण ऐन्द्रस्य लोके वारुणमालभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रमित्यनेन सूत्रेण विहिते स्थानव्यत्यासेऽपि वारुण एवोत्तम इत्येतदर्थम् ।

यदि कामयेत योऽवगतः सोऽपरुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽवगच्छत्वित्येन्द्रस्य लोके वारुणमालभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छति ।

यदि यजमानो योऽवगतो द्वेष्यः किञ्चिदपरुध्य प्राप्तराज्यः स्यात्सोऽपरुध्यतामे-
श्वर्याद्भ्रष्टो भवतु । यस्तु तेनापरुद्धोऽवरुद्धः सोऽवगच्छतु प्राप्तैश्वर्यो भवतु इति यो
यजमानः कामयेत तदाऽध्वर्युरेतादृशयजमानकर्तृके कर्मणि ऐन्द्रस्य लोके स्थाने
वारुणं पशुमालभेत वारुणस्य पशुलोक ऐन्द्रं पशुमालभेत । एतत्फलं य एवावगतः
सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छति । गतार्थं कामनावाक्येनैवेदम् ।

यदि कामयेत प्रजा मुखेयुरिति पशून्व्य-
तिषजेदिति प्रजा एव मोहयति ।

प्रजा मुखेयुः प्रजा मोहं गच्छेयुरिति यदि यजमानः कामयेत तदैकैकान्तरितान्प-
शूनुपाकुर्यादेष व्यतिषङ्को नाम । यथाऽग्निष्ठ आग्नेयमुपाकृत्य सौम्यमुत्तर आलभते
ततः सारस्वतीं मेघां दक्षिणे बार्हस्पत्यमुत्तरे पौष्णं दक्षिण ऐन्द्रमुत्तरे वैश्वदेवं दक्षिण
ऐन्द्राग्रमुत्तरे मारुतं दक्षिणे वारुणमुत्तरे सावित्रं दक्षिणे । एष पशूनां व्यतिषङ्कः ।
अस्मिन्कल्पे वारुणं पेतुमुत्तममित्यस्य बाधः । स्थानव्यतिषङ्कमात्रं वाऽत्र । पश-
वस्तु क्रमेणैवोपाकरणीया इति पक्षे दक्षिणापवर्गानित्यस्य बाधः । एतत्फलमाह प्रजा
एव मोहयतीत्यनेन ।

यदभि वा हतोऽर्पा वारुणमालभेत प्रजा यदप्यो
गृहीयादक्षिणत उदञ्चमालभतेऽप वा एता ।

यदि यजमानः, अपामिति षष्ठी द्वितीयार्थे । संमुखं समीपं स्वगृहसमीपं नद्या-

दिगता आप आगच्छेयुरिति यो यजमानः कामयेत तदा प्राञ्चं वारुणमालभेत् तत्तदा प्रजा वरुणो गृह्णीयात् । प्रजा वरुणो गृह्णीष्यादितिदोषश्रवणात्प्रत्यङ्मुखमेवोपाकुर्यात् । एतावता नैष दोषोऽभिवाहतो (१) भवति । दक्षिणत उदञ्चमालभतेऽप वा हतः ।

आरण्यं पशुमाखुं बोधशये निर्दिशत्यसौ ते पशुरिति
निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यादि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ।

उपशय आरण्यं पशुं गवयाद्यन्यतममाखुं वा पशुत्वेन बुद्ध्या निर्दिशेद्यथा गव-
यस्ते पशुराखुस्ते पशुरिति । अथ वा षं द्विष्यात्तमेव द्वेष्यं पशुत्वेन निर्दिशेदमुकस्ते-
पशुरिति । यदि न द्विष्याद्वेष्यो नास्त्येव तदाऽऽखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । यस्तु
संततमपि द्वेष्यन्नपि न द्विषते तस्याऽऽखुस्ते पशुरित्येव निर्देशो न गवयाद्यन्यतमो
विकल्पते । केवलं द्वेष्टैव न स्वयं द्विष्यमाणस्तदा पूर्वं एव विधिः । सति द्वेष्ये द्विष्य-
माणे च पूर्वोत्तरो विधिर्विकल्पते । सत्यपि तस्मिन्नद्विष्यमाणे त्वयमेव विधिरिति ।

सर्वेषां प्रतिपशु बर्हिषि वपाश्रपण्यः

कुम्भ्यो हृदयशूलाः पुक्षशाखाश्च ।

पशुसमुदायापेक्षं बर्हिरादिषु बहुवचनम् । बर्हिरादीनि यथाविहितानि प्रतिपशु
भवन्तीत्यर्थः ।

तन्मग्नेर्हरणमग्निगुरुत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वः परिवप्योऽन्ततः

संज्ञसहोमो रशनानामुदसनमुत्तरः परिवप्यो वपाश्रप-

णीनामनुग्रहरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २३ ॥

एतान्यङ्गानि सर्वेषां पशूनां तन्त्रेण भवन्ति । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन
द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते यथाऽऽज्यग्रहणे लवने स्तरणे चेति सूत्रस्याऽऽज्यग्रहणादि-
वत्पशूनामपि द्रव्यभेदादत्रापि प्रवृत्तेश्च । अग्निहरणादीनां प्रतिपश्चावृत्तौ प्राप्तायाम-
तेषु तन्त्रविधानम् । तत्रायं कर्मक्रमः—सर्वान्पशून्सनापयित्वेधे त्वेतिमन्त्रावृत्त्या बर्हिषी
आदायोपवीरसीति पुक्षशाखामग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोम्युपो देवानित्याग्नेयमग्नि-
ष्ठसमीपमसितशीर्षमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निदधाति । पुनरिषे त्वेत्यादि
सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्यूपे मेषीमुपाकरोति । निधाय
प्रज्ञाते बर्हिषी पुनरिषे त्वेत्यादि सोमाय त्वाजुष्टमुपाकरोमीत्यादिदक्षिणे
यूपे बभ्रुं सौम्यमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि पूष्णे

* अत्र 'सन्तमपि द्वेष्यं न द्विष्टे' इत्यपेक्षितम् ।

त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्यूपे पौष्णं श्याममुपाकरोति प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्य दक्षिणे शिति-
पृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि विश्वेभ्यो देवे-
भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्शिल्पं वैश्वदेवमुपाकरोति । प्रज्ञाते
बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादीन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठस्य दक्षिणेऽ-
रुणमैन्द्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि मरुभ्यस्त्वा जुष्टमुपा-
करोमीत्यग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्कल्माषं मारुतमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे
त्वेत्यादीन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्य दक्षिणे संहितमैन्द्राग्नमुपाकरोति ।
प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि सावित्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठ-
स्योत्तरस्मिन्धोरामं सावित्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि
वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्य दक्षिणे पेत्य वारुणमुपाकरोति । तत उपाकृतेषु
पशुषु आरण्यपशुनिर्देशं द्वेष्यनिर्देशं वोपशययूपे कृत्वोपाकृत्य पञ्च जुहोति ।
एतस्य होमस्य विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात्तन्त्रेणैव होमः । तत्र पशूनां बहुत्वा-
त्पश्वभिधानशब्देषु बहुवचनान्त ऊहः सर्वत्र । सुवर्गं यात० प्रतितिष्ठत० निष्क्रीता
इमे० यन्तु० बध्यमानान्० उपाकृताञ्छमानान्यद० अपियन्तु पाथः० जीवशब्देऽ-
प्युहं केचिदिच्छन्ति । ततो मन्थनं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्राददृष्टार्थ-
त्वस्य प्रत्यक्षतः सिद्धत्वात् । सावित्रेण रशनादानादि नियोजनान्तमेकैकस्य ।
अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्त इति सूत्रात् । संयुक्तानि त्वेकाप-
वर्गानीति परिभाषया कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्काण्डानुसमयः । यूपस्य दक्षि-
णतः पशुनियोजनं पूर्वोक्तक्रमेण । प्रोक्षणाद्यधस्तादुपोक्षणान्तमेकैकस्य क्रमेण
करोति । सर्वेषां मध्यकरणत्वरूपप्रयोजनैक्यात्संयुक्तत्वं संयुक्तत्वादधस्तादुपोक्षणा-
न्तानां पदार्थानामेव कर्मत्वम् । कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्संयुक्तानि त्वेकाप-
वर्गानीति सूत्राच्च । स्वदैतानामिति मेष्वां मन्त्र ऊहः । स्रुच्यमाधार्थं प्रत्याक्रम्य सं ते
प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिराशिषेत्यन्तं क्रमेण सर्वेषाम् । अञ्जनरूपपदार्थस्यैकत्वात् । ततो
ध्रुवासमञ्जनादि दश प्रयाजास्तेषां तन्त्रमेव । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । नचोत्तमप्र-
याजस्य तन्त्रविधानादेतेषां तन्त्रं न भवतीति वाच्यम् । अन्तिमप्रयाजस्य निष्पन्नवपारू-
पद्रव्यसंस्कारकत्वेन संनिहितत्वेन च साक्षादुपकारकत्वात्प्रतिवपं प्राप्तिः शङ्किता स्यात्त-
न्निवृत्त्यर्थं वचनस्याऽऽवश्यकत्वात् । इतरेषां प्रयाजानां तु वपारूपद्रव्याधारसंस्का-
रकत्वेन संनिहितत्वाभावेन च साक्षादुपकारकत्वाभावादर्थदेवाऽऽवृत्तेरप्राप्तेर्न तन्त्रवि-
धाने सूत्रं कृतमाचार्येण । दशप्रयाजेज्यानन्तरं जुह्वा प्रथमं स्वरुमङ्कत्वा स्वधितिं
चाङ्कत्वाऽऽग्नेयपशोः शिरोञ्जनादि श्रोण्यञ्जनान्तं करोति । स्वधितिरेक एव ।
तस्य न पुनः पुनरञ्जनं पूर्वकृताञ्जनाज्यस्य पूर्वपशौ विनियुक्तत्वात् । एवंरीत्या

सर्वेषां पशूनां तत्तत्स्ववर्जनादि कृत्वा शिरोज्जनादि श्रोण्यज्जान्तमेकैकस्य क्रमेण करोति । शमित्रे स्वधितिप्रदानान्ते तस्य तस्य स्वरोः क्रमेण तत्तत्स्वस्वस्थान उपगू-
हनं शमित्रे स्वधितिं प्रयच्छति यथास्थानं स्वरुमवगूह्योति पशुमूत्रे शमित्रे स्वधितेः
प्रदानानन्तरं स्ववर्गगूहनस्य विहितत्वात् । अवगूहनपर्यन्तं क्रमेण प्रज्ञाताः स्वरवो
भूमावेव स्थापिता भवेयुः । पर्याग्निकरणं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीतिसूत्रात् ।
पर्याग्निर्यः क्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रैष ऊहः । यत्तु केचित्परितो ह्रियमाणो योऽग्निरि-
त्यग्न्यभिधानादनूह इति वदन्ति तदयुक्तम् । पर्याग्निं करोति पर्याग्निं कृत्वेत्यादौ
नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेः । ननु तवापि गर्भिण्यां पशौ पर्याग्नौ क्रियमाणे जुहोतीति श्रुतौ
पुंलिङ्गानुपपत्तिः पर्याग्नौ क्रियमाणायामिति तदा स्यात् । नायमस्ति दोषः । तत्र
पशोर्विशेष्यत्वेन पुंलिङ्गाविरोधात् । तस्माद्युक्त एवोहः । पर्याग्निकरणं सकृद्गृहीतेनै-
वोरमुकेन । तत्र प्रतिपशु पर्याग्निकरणम् । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति सूत्रात् ।
तत्रापाव्यहोमः प्रथमषष्ठैकादशसंख्याविशिष्टपशूनां पर्याग्निकरणे प्रथमे प्रथमापाव्य-
होमः । षष्ठे द्वितीयापाव्यहोमः । एकादशे तृतीयापाव्यहोमः । पर्याग्नौ क्रियमाण
इतिवर्तमानार्थकशानच्प्रयोगात् । तत्रोपाकृताञ्छमानान्यदस्थाज्जीवं देवानामपियन्तु
पाथ इति पूर्ववद्दहः । क्रमेण पशून्प्रमुच्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावित उप प्रेष्य होतर्हव्या
देवेभ्य इति प्रैषः सकृदेव । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । रेवतीर्यज्ञपतिं
प्रियथा विशतेति मन्त्रेण बर्हिर्भ्यां वपाश्रपणीभ्यां प्लक्षशाख्या च पश्चारम्भः पशुसं-
स्कारकत्वात्प्रतिपशु । यत्तु मुख्यस्यैव पशोरन्वारम्भं केचिदिच्छन्ति तदसत् ।
विभवान्तं तन्त्रमङ्गानीतिसूत्रविरोधाद्धर्हिर्वपाश्रपणीप्लक्षशाखानां भेदेन प्रतिपश्चारम्भ-
स्यार्थादेव सिद्धेश्च । नहि अन्यदीयबर्हिवपाश्रपणीप्लक्षशाखाभिरन्यस्य पशोरारम्भः
संस्कारोपयोगी भवति । एतेन यावतां पशूनामन्वारम्भस्तन्त्रेण संभवति तावत्सु
तन्त्रमित्यपि निरस्तम् । यजमानाभिमन्त्रणं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीतिसूत्रात् ।
अत्र नानाप्राणो यजमानस्य पशुभिर्यज्ञमिति विशेषो मन्त्रे । अग्नेर्हरणं तन्त्रं तन्त्रमग्ने-
र्हरणमितिसूत्रात् । एतस्याग्नेः पाकप्रयोजनत्वेन प्रत्यक्षार्थत्वाद्व्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत
इति सूत्राच्च प्रतिपशु प्राप्तौ तन्त्रमग्नेर्हरणमितिवचनम् । एकस्यैवाग्नेः पुरस्तान्नयने
पाकरूपदृष्टप्रयोजनबलवत्त्वानुरोधेन रक्षोपहननरूपादृष्टफलस्यापि सिद्धेरिति भावः ।
यावच्छामित्रदेशनयनं तावत्पर्यन्तमन्वारम्भ इति नियमाभावः । एतादृशवचनामावात् ।
पशूनां नयनेऽनुग्रहमाह बौधायनः—यथाऽऽग्नेयमेवाध्वर्युर्वपाश्रपणीभ्यामन्वारमते पृथगि-
तरान्परिकर्मिण उदञ्चो नयन्त्यनुपूर्वमुप्यतिषजन्त इति । अन्वारम्भः पृथक्पृथगेव भवति
न शमितकृतकं परिकर्मिकृतकं वा । अग्निगुस्तन्त्रेण । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति
प्राप्ताविद् वचनम् । तत्रेत्थं याजुषहौत्रानुसारिप्रयोगः—दैव्याः शमितार उत० मेधपति-
भ्यो मेधान्रैभ्यो आग्निं० रन्वेनान्माता० उदीचीनानेषां० पृथिवी० शरीराणि एकै-

कधेषां त्वच आच्छयतात्पुरा पुरा नाम्या अपिशसो वपा उत्सिदतदन्तरन्तरेवोष्माणं
 वारयतात् । इयेनमेषां वक्षाऽसि कृणुतात्प्रशसा बाहूञ्छलादोषणि कश्यपेवाऽसान-
 च्छिद्राः श्रोणीः कवषोरुन्स्त्रेकपर्णाधिवतः षड्विंशतिः षड्विंशतिरेषां वक्त्रकयस्ता
 अनु० गात्रं गात्रमेषामनू० वनिष्टूनेषां मारा० ताविमान्पशूञ्छूपयतो० नाभिरुप मा
 मेदो हविरित्यनूह्यानीति । आश्वलायनः पुरातरिति चैक इति च । स एव मुख्यक्रमेण
 पशूञ्छमिता नयति क्रमेण शमितैर्न कण्ठे बद्ध्वा नयतीति वाजसनेयिश्रुतेः । उत्तरेण
 चात्वालं शामित्रदेशस्तस्मिन्नाग्नीध्रेणोल्मुकनिधाने कृते तत्तद्बर्हिः समस्य तनुवा भवे-
 त्युदकसंस्थं प्राकसंस्थं वा न्यस्यति । संज्ञपनप्रैषस्तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति
 सूत्रात् । अमायून्कृण्वतः संज्ञपयताच्छङ्कयान्प्रब्रूतादिति । शक्यशब्दस्यानूहो वा
 क्रियाविशेषत्वात् । यजमानजपस्तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । स्वर्विदः स्थ
 स्वर्वित्त्वा स्वारित० लोकविदः स्थ लोकं वित्त्वा लोकमित० गातुविदः स्थ गातुं वित्त्वा
 गातुमित० नाथविदः स्थ नाथं वित्त्वा नाथमित० न वा उवेतान्म्रियध्वे न रिप्यथ
 देवाऽ इदिथ० दुष्कृतस्तत्र वो दे० आशानां व आशा० यजमानमभिमन्त्रणं पूर्ववत् ।
 पृषदाज्यावेक्षणं तन्त्रम् । पृषदाज्यस्यैवैकत्वात्, एतस्य तु पृषदाज्यसंस्कारत्वात् ।
 नैमित्तिककरणाभिमन्त्रणमपि तन्त्रम् । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । यो नो
 द्वेष्ट्यनु त० रमध्वमनागस इत्यूहः । पूर्व इति विशेषणं पूर्वः परिवप्यः
 स्वाहा देवेभ्य इति उत्तमप्रयाजस्य पूर्वपरिवप्यहोमात्प्राक्सत्वात्पूर्वमुत्तमप्रयाजग्र-
 हणं पूर्वपरिवप्यहोमस्यानन्तरं ग्रहणम् । एतच्चतुष्टयमपि क्रमप्राप्तं संज्ञप्तहोमर-
 शनोदसनयोरनन्तरमुत्तमप्रयाजपूर्वपरिवप्यहोमयोर्ग्रहणे कर्मक्रमानुरोधात्कर्तव्ये व्यत्या-
 सेन विधानमाद्यपदार्थस्य संनिधिकर्तव्या अग्निहरणाग्निगूत्तमप्रयाजास्तथा पूर्वः परि-
 वप्य इतिप्रदर्शनार्थम् । तेनाग्नेर्हरणाग्निगूत्तमप्रयाजा आदावेव भवन्ति । अथ
 वैवं योजना—अग्ने तथाशब्दस्य दर्शनात्पूर्वत्र दृष्टान्तार्थको यथाशब्दोऽध्याहा-
 रस्तु सिद्ध एव । चाऽऽद्यपदार्थद्वय एव न तूत्तमप्रयाजेऽपि । प्रयाजस्य प्रधानात्पू-
 र्वतायाः सर्वमतप्रसिद्धत्वात् । अग्रिमतथाशब्दस्तु देहलीदीपन्यायेनोमयत्रान्वेति यथै-
 तत्पदार्थद्वयं तथोत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वः परिवप्यहोम इत्यर्थः । अथवा संनिधिपदार्थ
 एव यथा शब्दाध्याहारो यथोत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वपरिवप्यहोम इति । अन्ते कर्तव्यं
 कर्म संज्ञप्तहोमो रशनानामुदसनरूपचात्वालनिधानकर्म चेति प्रदर्शनाय व्यत्यासेनो-
 मयोरेतयोः कर्मणोर्ग्रहणम् । पूर्वपरिवप्योत्तरपरिवप्यवपाश्रपण्यनुग्रहरणसंस्त्रावाभिहोम-
 मार्जनवरदानानां प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति परि-
 माषासूत्राच्च तत्तद्वपायागान्ते प्राप्ताविदं सूत्रम् । वेपिद्वं ततो नो अमयं कृत ।

प्रनाभ्यः सर्वाभ्यो मृडत० न्यषदत० कृत० मृडत० वाशिद्वं० कृत० मृडत० समु-
स्कमिद्वं० कृत० मृडत० निमेहय० कृत० मृडत० शकृत्कुरुष० कृत० मृडत० एत-
त्प्रायश्चित्तद्वयं सूत्रान्तरीयम् । एतद्वयमुपलक्षणपरत्वेनाऽऽनेयम् । समज्ञाध्वं० कृत०
मृडत० एतत्प्रायश्चित्तमकामसंज्ञपननिमित्तम् । अकामसंज्ञपनं स्वतःसिद्धं मरणम् ।
पलायिद्वं० कृत० मृडत० निषण्णस्योत्थापने मन्त्रावृत्तिः । संज्ञसहोममन्त्रे यत्पशवो
मायुमकृषतोरो वा पद्मिराघ्नत इति ऊहः । शमितार उपे० पाशेभ्यः पशून्प्रमुञ्चत०
अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मिन्प्रतिमुञ्चामि पाशानिति । तत्तदेकशूलया तां
तां रशनामुपसृज्य तन्त्रेण चात्वाले न्यासस्तासां पूर्णपात्रानयनादिमार्जनान्तं तन्त्रम् ।
विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । वाक्त आप्यायतामित्याप्यायनं प्रतिपश्चावर्तते ।
अविभवन्त्यावर्तन्ते प्रत्यक्षार्थानीति सूत्रात् । अवशेषनिनयनं तन्त्रम् । विभवन्ति
तन्त्रमङ्गानीति । पशौ तृणान्तर्धानादि उत्कृन्तनान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । ओषधे त्राय-
स्वैनामिति मेघ्यामूहः । यथादेवतं वपोत्कृन्तनम् । अग्नये त्वा जुष्टामुत्कृन्तामि सर-
स्वत्यै त्वा जुष्टामु० सोमाय त्वा जुष्टामु० पूष्णे त्वा जुष्टामु० बृहस्पतये त्वा जुष्टामु०
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा जुष्टामु० इन्द्राय त्वा जुष्टामु० मरुभ्यस्त्वा जुष्टामु० इन्द्राग्निभ्यां
त्वा जुष्टामु० सवित्रे त्वा जुष्टामु० वरुणाय त्वा जुष्टामु० अच्छिन्न इति वा सर्वे-
षाम् । सर्वाण्यग्राणि पाणौ कृत्वा सर्वाणि स्थविमन्ति लोहितेनाङ्क्त्वा प्रज्ञातानि
निधाय युगपदन्ते निरस्यति । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । तत्राग्राणां पाकार्थं
विभागेन प्रतिपपनं पृथक्पृथक् । उरमुकहरणस्य पूर्ववदेव तन्त्रम् । तन्त्रमग्नेर्हरणमि-
तिवचनात् । विभागपक्षे सर्वेषामग्नीनामेकीभावं कृत्वा तस्योरमुकस्याऽऽहरणं तन्त्रेणैव ।
अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यस्मिन्मन्त्रे केचिद्वदन्ति तत्स्वण्डितमेव
सवनीयवर्हिराहरणे । पुनरन्वारम्भणं पूर्ववत् । उपायनं तन्त्रेणैव । विभवन्ति तन्त्रम-
ङ्गानीति सूत्रात् । उरमुकविसर्जनं तन्त्रेणैव । अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । वपानिग्रहणमग्र-
प्रासनं च । सह प्रतिप्रस्थाता श्रपयति । तत्तद्गर्हिरग्रस्य तस्यास्तस्या वपाया अव-
स्तादपासनम् । अभिहोमस्तन्त्रेण । एतस्य तन्त्रसाध्यकर्मसु परिगणनात् । प्रादुर्भूतेषु
तन्त्रं स्तोक्तसंप्रैषः । शृताभिधारणं तन्त्रेण । ये व आत्मानः पशुषु० आत्मन्वन्तः
सोमघृतवन्तो हि भूत्वा देवान्गच्छत सुवर्षिन्दत यजमानाय मद्यमिति । अनूहो वा ।
उद्घासनमपि तन्त्रेणैव । दृ०हत गा० दक्षिणस्यां वेदिभ्योण्यां तत्तत्प्लुक्षशाखायां तां
तां निदधाति । प्लुक्षशाखाभेदाद्भेदेन निधानं मन्त्रभेदश्च । वपाश्रपणीप्रवृहणमाव-
र्तते । अविभवन्त्यावर्तन्ते इति सूत्रात् । याजमानं तन्त्रम् । इमा इन्द्रिय० माभिरि०
ताभिर्देवा० सनेयश्शृता मयि श्रयन्ताम् । अयं य० अग्निर्होता, इति वपां वपां
प्रत्यभिपरीशः । जुगादानाद्याज्यमागन्तं प्रकृतिवत्कृत्वा प्रयाजशेषेण यथाक्रमं द्विरभि-

धारयति । प्रचरणकालेऽग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्रा-
 वितेऽग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्य स्वाहा देवेभ्यः प्रथमवपायमेवात्रैव पूर्वः
 परिवप्यहोमः । तथा पूर्वः परिवप्य इति सूत्रात् । सरस्वत्यै मेण्या वपाया मेदसोऽनु०
 सरस्वत्यै मेण्या वपाया मेदसः प्रेष्य । पञ्चपशुप्रकृतिवपक्ष ऐन्द्रे सारस्वत्यां तद्वि-
 कारेषु च दार्शपौर्णमासिकः प्रचरणकल्प इति सूत्राद्यजिप्रैषा एव सर्वे । मैत्राव-
 रुणव्यापारः प्रधानहविषु नास्ति । अग्नीषोमीयविकारपक्षे प्रकृतिवत् । अस्मिन्पक्षेऽग्नी-
 षोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्ववालः प्रस्तर ऐशवी विधृती इत्यारभ्यामुष्मा अमुष्य
 हविषः प्रेष्येत्येतदन्तात्सूत्रादेतेषामग्नीषोमीयधर्माणां पक्षे सर्वेषु पशुषु प्राप्तिः । सर-
 स्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्नाद्यं पुषेयं सोमाय च्छा० सोमस्याहं देवयज्ययेन्द्रि-
 यावी भू० पूष्णे छा० पूष्णेऽहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भू० बृहस्पतये छा०
 बृहस्पतेरहं दे० येन्द्रियावी भू० विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छा० विश्वेषां देवानामहं देवा दे०
 या प्राणैः सा० इन्द्राय छा० अत्र दार्शपौर्णमासिकः पक्षे प्रचरणकल्पः पक्षेऽग्नीषोमी-
 यस्य, इन्द्रस्याहं दे० येन्द्रियावी भू० मरुद्भ्यश्छा० मरुतामहं दे० येन्द्रियावी भू०
 इन्द्राग्निभ्यां छा० इन्द्राग्निगौरहं दे० येन्द्रियावी भू० सवित्र उपांशु । अथोच्चैः,
 छाग० सर्वत्रोपांशु सावित्रैककपालयोर्देवता यजतीति चातुर्मास्यसूत्रात्सर्वत्र सवितृ-
 शब्द उपांशु । देवतावाचिनां पदानामन्येषामप्युपांशुत्वमाश्रजयनेनोक्तम्—आदर-
 द्धसज्जुषत्करदग्रभीदिति देवतानामिति । एतत्प्रयोगस्तु मैत्रावरुणप्रयोगे स्पष्टी भवि-
 ष्यति । सवितुरहं दे० येन्द्रियावी भू० वरुणाय मेघस्य व० । अत्रोत्तरपरिवप्यहोमः ।
 वरुणस्याहं देवयेन्द्रियावी भू० वपाश्रयणीनां प्रहरणं तन्त्रेण । स्वहोर्ध्वनमसं मारुतं
 गच्छतेति ऊहः । संस्त्रावणं च । चात्वाले मार्जनं तन्त्रेण । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति
 सूत्रात् । ततः पशुपुरोडाशप्रचारः । आग्नेयादिवारुणान्तानां निर्वापः । ग्रीहिमयाः
 पशुपुरोडाशाः सर्वेऽप्येकादशकपाला द्वादशकपाला वा । एतेषामुपधानं तत्तद्विकारध-
 र्मेण । तत्राऽऽग्नेयस्य प्रकृतिवत् । सारस्वतपौष्णबार्हस्पयमावित्रवारुणानामप्याग्नेय-
 विकारत्वादाग्नेयाष्टकपालधर्मेण कपालोपधानम् । सौम्यवैश्वदेवयोरग्नीषोमीयवत् ।
 ऐन्द्रमारुतैन्द्राग्निनामैन्द्राग्नवत् । शमितः पशून्विशाधि गुदान्मा निर्वर्लेषीः क्लेन्नः क्लेहः
 पुरीततानि मेदांसि समवधातवा इति । पशुश्रपणार्थं तन्त्रं धृष्टादानं क्रमेण कुम्भीना-
 मविश्रयणमङ्गारैः परीन्धनमावपनं च क्रमेण । अथ पशुपुरोडाशयागानामनुपन्त्रणानि
 क्रमेण—अन्नादः१ वाचमन्नाद्यं पुषेयम्२ वृत्रहा३ पुष्टिमान्पशुमान्४ अन्नादः५
 प्राणैः सायुज्यं गमेयम्६ इन्द्रियाव्यन्नादः७ इन्द्रियाव्यन्नादः८ इन्द्रियाव्यन्नादः९
 अन्नादः१० अन्नादः११ इति क्रमेणानुपन्त्रणानि पशुषु संवदस्वेति संवादप्रयुक्तप्रै-
 षऊहः । जुहामेकं षष्ठगृहीतं गृह्णात्वा पृषदाज्यस्रुवं चाऽऽदाय शृत५ हवी३ शमि-

तरित्यनूहः । नाभिरुप मा मेदो हविरित्यमूह्यानीत्याश्वलायनेन हविःशब्देऽनूहस्योक्ते-
हविष इत्यन्तो नमतीत्यनूबन्ध्याप्रकरणस्थापस्तम्बसूत्रोक्तालिङ्गाच्च । प्रथमहृदयं
तदीयहृदयशूलात्प्रवृद्ध प्रथमकुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन
हृदयमभिघार्य स्वाहोष्मणोऽव्यथिष्या इत्युष्माणमुद्यन्तमनुमन्य यस्त आत्मेति कुम्भी-
गतं पशुमभिघारयति । ततः प्रत्यावृत्य पुनः पञ्चगृहीतं पृषदाज्यस्रुवं च पूर्ववदादाय
तूष्णीमेवाभिप्रव्रजति न संवादः । केचित्तु अन्यः पञ्चगृहीताज्यपृषदाज्यस्रुवावान-
यतीति वदन्ति । पूर्ववद्धृदयस्य हृदयशूलात्प्रवृहणादि यस्त आत्मेत्यभिघारणा-
न्तम् । एवं तृतीयादीनां पशूनामेकैकां कुम्भीमुद्रास्यैकैकां पञ्चहोत्रा क्रमेण तत्तत्प्ल-
सशाखायां निदधाति । दृष्ट्वा गा दृष्ट्वा हेत्यस्मिन्मन्त्रे नोहः किंत्वावृत्तिरेव । अविभव-
न्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । यस्त आत्मेति मन्त्रे वपावदूहः । इमानीन्द्रियाण्यमृतानि
धीर्याण्येभिरिन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् । तैर्देवा० शृतानि मयि श्रयन्ताम् । अयं यज्ञः
पञ्चहोता । एतयोरप्यत्र संभवे तन्त्रमविभव आवृत्तिः ।

तस्य तस्याभ्यावर्तते मनोता वा ।

तस्य तस्य पशोरभ्यावर्तते जुहूपभृतोर्वसाहोमहवन्त्याः समवत्तधान्यां चोपस्तृणीत
इत्यादीज्यान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । अविभवन्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । मनोता वेत्यनेन
मनोतासूक्तस्याप्यावृत्तेर्नियमेन प्राप्तौ विकल्पमाह मनोतासूक्तस्य । अथवैवं सूत्रान्वयः—
तस्य तस्य पशोरवदानकाले मनोता वाऽऽवर्तत इति मनोताविकल्पार्थमेव सूत्रकरणम् ।
जुहूपभृद्वसाहोमहवनीसमवत्तधान्युपस्तरणादीनां त्वर्यादेव प्राप्तिः । अवदानसम-
काला तावन्मनोता हविषोऽवदायमानस्येति लिङ्गात् । तत इज्याकालेन व्यवयात्प्र-
तिपश्चावर्तनमित्यावृत्तिरर्थत एव सिद्धा । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टं परिभाषासूत्रे
मनोतस्याऽऽ(ताया आ)वृत्तिर्भिन्नकालेष्विति । अत्र वर्तमानकालभेदादावृत्तिरिति भावः ।
अनावृत्तिपक्षोऽप्यापस्तम्बेनोक्तः—तन्त्रं वेति । एवं च सूत्रकृतः पक्षद्वयस्यापीष्टत्वाद्धि-
कल्पः कृतः सूत्रकृताऽपि । तन्त्रपक्षे कथं समकालत्वमिति चेत्तस्यम् । आग्नेयीयं
मनोता, इतरपश्चवदानकाले तु नान्यहविषो देवतायाः संस्काराय प्रभवति आग्ने-
यपश्चवदानसमकाल एवाऽऽग्नेयहविषो देवताया एकदेवतत्वात्संस्काराय प्रभवत्ये-
वेति भावः ।

सर्वेषां त्र्यङ्गाणि समवत्तं च ।

इदं सूत्रं प्रधानार्थतत्त्वपश्चवदानोत्तरकालमेव त्र्यङ्गाणां स्विष्टकृदर्थमवदानं न तु
अन्ते यागेऽपि तदेत्येतद्वोधनार्थम् । उपभृति हिरण्यशकलावधानमन्तेऽभिघारणं च ।
देवतार्थस्य तु तत्तदनन्तरमेव । समवत्तशब्देनेडावदानमपि तदा तद्वैव । अभिघारणं
त्वन्ते । इज्यान्तमेकैकस्य क्रमेण ।

तस्य तस्यार्धर्चे वसाहोमं जुहोति ।

दिग्घोमार्थं शेषं पात्रान्तरे स्थापयेद्दिग्घागस्यादृष्टार्थत्वाद्विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रादेव सूत्रकृता प्रदर्शितमेव भवति । आपस्तम्बः स्पष्टमवेदमाह—उद्रेकान्तमवनीय दिशः प्रति यजतीति । निहितं शेषमेकीकृत्य तन्त्रेणैव दिग्घोमः । उद्रेकसमवनयनं दिग्घोमतन्त्रतासिद्ध्यर्थमेव । अन्यथैतस्य व्यर्थत्वापत्तेः । सर्वेषां व्यङ्गाणि समवत्तं चेत्यनेनोत्तमे पशौ स्विष्टकृद्याग इति ज्ञापितमेवार्थात् । वनस्पतेरपि स्विष्टकृद्विकारत्वात्तस्यापि स्विष्टकृत्समीपस्थान एव याग इत्यपि दर्शितप्रायमेवार्थात् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेवोक्तम्—उत्तमे पशौ वनस्पतिं स्विष्टकृतं चेति ।

सर्वेषां गुदैरुपयज उपयजति ।

उपयजद्दोमस्यानूयाजानुनिपातित्वात्प्रथमपशोरुपस्थितत्वेन तदीयगुदेनैवोपयाज इति शङ्कामपाकर्तुं सर्वेषामिति वचनं प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । प्रत्येकहोमस्यार्थादेव निवृत्तत्वात्तन्त्रमेव । समुद्रं गच्छत स्वाहेत्येवमूहः सर्वेषु मन्त्रेषु । स्वरुहोमे धां वो धू० पूणध्वमित्यूहः । अनूबन्ध्यापक्षेऽग्निष्ठयूपस्वरुहोमो न ।

जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति ।

प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ।

अनूबन्ध्यावपायां हुतायामग्रेण शालामुखीयमधोना-
भिमचषालं द्विरशनं पात्नीवतस्य यूपं संमाय तस्मिन्-
स्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूमुपाकरोति
पर्यग्निकृतमुत्सृज्याऽऽज्येन शेषं सस्थापयेत् ।

अनूबन्ध्यावपायां हुतायामामिक्षायाः प्रधानयागे कृते वा त्वाष्ट्रस्य पशोस्तन्त्रमा-
रभ्यते । त्वष्टा देवता यस्य स त्वाष्ट्रः । पात्नीवतस्य यूपं छिनत्तीत्यनेन पत्नीवद्विशो-
षणविशिष्टोऽत्र देवतेति प्रदर्शितम् । पत्नीवानिति देवता यस्य स पात्नीवतः ।
विशेषणप्रयुक्ताऽप्यस्मिन् यूपे संज्ञाप्रवृत्तिरिति दर्शयितुं द्विविधाऽपीयं संज्ञा श्रुतौ
प्रवृत्ता—इष्टं वपया भवत्यनिष्टं वश्याऽथ पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थ एव प्रचरत्यथो
एतर्होवास्य यामस्त्वाष्ट्रो भवतीति । यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यादि । अग्रेण
शालामुखीयमित्यनेन शालामुखीय एव प्रचारोऽस्येति सूचितम् । स्पष्टमिदमुक्त-
मापस्तम्बेन—शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायत इति । एवं चोदयनीयवत्प्राग्-
शिके विहारे सर्वं तन्त्रमित्युक्तं भवति । अत्राग्नेर्विहृतत्वादुत्तरवेद्यादीन्यर्थलुप्तानि
निवर्तन्ते । वेदिस्तु दार्शिकी क्रियते । ये चानूबन्ध्याः प्राकृताः संस्कारास्तेऽपि
क्रियन्ते । यथा प्राजहितपरिस्तरणोलपराज्यास्तरणादयः । नाभ्यधो यत्प्रमाणं ताव-

त्परिमितं मिनोतीत्यर्थः । यूपत्वाच्चषालप्राप्तावचषालमिति वचनम् । द्विरशनमेतस्य पशोरेकादशिन्यङ्गत्वात्तदङ्गभूतस्य यूपस्य रशनाद्वयमप्राप्तं स्यात्तत्प्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । संमाय यत्ते शिरूपः परावधीदित्यादिविधिना संमाय स्थितं कृत्वा छेदनं तूपशयच्छेदनोत्तरमेव तस्मिन्यूपे त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकं, पात्नीवतस्य यूपं संमायेत्यनेन पत्नीवद्विशेषणस्यापि पशौ संबन्धप्रदर्शनात्पत्नीवद्गुणविशिष्टोऽत्र त्वष्ट्रा देवतेति सिद्धं भवति । पत्नीवते त्वष्ट्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं सर्वत्रोहः । साण्डमित्यनेन भूयोबलवत्त्वं लक्ष्यते । लोमशमित्यनेन बहुललोमवत्त्वं पिङ्गलं बहुरूपं पिङ्गलबाहुल्येन पिङ्गलवर्णवन्तं सद्ध(न्तं)बहुरूपं विचित्रवर्णमुपाकरोतीत्यर्थः । तमुपाकृतं पशुं पत्नीवते त्वष्ट्र इदमुत्सृजामीत्युत्सृज्याऽऽज्येन प्रतिनिधिना शेषं तन्त्रं संस्थापयेत्समापयेत् । वाचनिकमिदम् । एवं च कुम्भीशूलादयः संज्ञसहोमादयश्चार्थलुप्ता द्रव्यक्रिया निवर्तन्ते । अग्निगोर्लोपः । आज्यशेषेण समापनस्य प्रकारस्तु स्पष्टमापस्तम्बेनोक्तः—यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्व आज्यस्य धौवाज्यस्यावद्येदिति । यद्यत्पशोस्वदानं वपाद्वद्यादि तस्य तस्य स्थाने धौवादाज्यादवद्येत् । त्रींस्त्रीन्पञ्चावत्तिनः । हिरण्यशकलास्तु सर्वत्राविशिष्टा एव । अन्यत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—पशुधर्मार्ज्यं भवतीति । तत्राऽऽज्यं पशुधर्मकं भवति । वक्ष्यति च स एव परिभाषायां तद्धर्मत्स्यादिति । अतो वपास्थानस्याऽऽज्यस्य पत्नीवते त्वष्ट्रे छागस्य वपाया मेदस इति प्रैषः । तथा पशुपुरोडाशहविषोरपि द्रष्टव्यम् । तथा जातवेदो वपया गच्छ देवानित्येव होमः । एवं प्रयाजानूयाजसमिष्टयजुरादयश्च पाशुका एव भवन्ति न प्राकृताः । अत्र पक्षान्तरमप्युक्तमपस्तम्बेन—अपि वा पर्याग्निकृतमेवोत्सृजेन्न संस्थापयेदिति । अपि वा पर्याग्निकरणान्तं कृत्वा पशुतन्त्रमन्यमुत्सृजेत्, न त्वाज्येन शेषं संस्थापयेत् । पशुपुरोडाशाद्यनूबन्ध्यायाः शेषं संस्थापयेत् । एवं पर्याग्निकरणान्ते कृत्स्नतन्त्रे वा संस्थिते पात्नीवतेऽनूबन्ध्यायाः शेषं संस्थापयेत् ।

यदि कापेयी पञ्चैकादशिनी स्यादभित

आग्नेयमैन्द्रौ पशू भवतः सारस्वतः सौम्यः

पौष्णो बार्हस्पत्य इत्युत्तरतो वैश्वदेवो

मारुतः सावित्रो वारुण इति दक्षिणतः ।

पूर्वं स्वशाखोक्तैकादशिनी व्याख्याता । इदानीं तस्यामेवैकादशिन्यां शाखान्तरोक्तो विशेषः प्रदर्श्यते—कपयो नामर्षयस्तैर्दृष्टा कापेयी सा चेच्छिकीर्षिता स्यात्तदाऽऽग्नेयमग्निष्ठ उपाकृत्य दक्षिणोत्तरयोर्यूपयोरैन्द्रावुपाकृतौ भवतः । तत उत्तरेषु यूपेषु सारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यानुकृपाकृत्य दक्षिणयूपेषु वैश्वदेवमारुतसावित्रवारुणानुपाकुर्यात् । व्यत्यासो दक्षिणापवर्गत्वं च पूर्ववत् । नात्रैन्द्राग्नौ विद्यते ।

तामेतां कापेया विदुस्तामतिरात्रचरम आलभेत ।

आलभेत्यनन्तरमितिकारोऽध्याहर्तव्यः । कपीनामन्तेवासिनः कापेयध्यायिनो वा कापेयास्तामेतामेकादशिनीमधिकृत्यैवं विदुः—तामतिरात्रचरम आलभेतेति ।

ननु कोऽयमतिरात्रचरमो नाम क्रतुर्यत्रेयमालभ्या तमेव व्यनक्ति—

साऽहीनेषु लिङ्गसंयोगात् ।

सा कापेयी, अहीनेष्वेवाऽऽलभ्या भवति लिङ्गसंयोगाद्धेतोः । अतिरात्रचरमनाम्ना हीनस्य स्पष्टवसाप्रदर्शनाच्छब्दशब्दस्य हेतुत्वं नात्र युज्यते । अतः शब्दशब्दं परित्यज्य लिङ्गशब्दप्रयोगः कृतः सूत्रकृता । यत्र फलतश्चरमत्वस्य पर्यवसानं तत्र लिङ्गशब्द इत्याचार्याभिप्रायः । लिङ्ग्यते ज्ञाप्यते चरमत्वरूपोऽभिमतोऽर्थो येन तल्लिङ्गम् । अप्रत्यक्षः शब्दतोऽर्थो यत्रेति यावत् । तस्य संयोगः संबन्धो यत्रेत्यर्थः । अन्तिमातिरात्ररूपं लिङ्गं तस्य संबन्धोऽत्रास्तीति तेष्वेव ह्ययमतिरात्रचरमः शब्दोऽर्थतः संयुज्यते यस्मादतिरात्रा एव चरमास्तेषाम् । यथा वक्ष्यति सप्तदशे प्रश्ने त्रयोदशे खण्डे द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना एकादशरात्रादिति ।

ननु सत्रेष्वप्यविशिष्टमतिरात्रचरमत्वमुभयतोतिरात्रत्वात्तेषाम् । यथा वक्ष्यति अष्टादशे प्रश्ने प्रथमखण्डे उभयतोतिरात्राणि सत्राणीति । तत्तेष्वनयैव भवितव्यं तत्राऽऽह—

सत्रीयेतरा भवति ।

सत्राणि याऽर्हति सा सत्रीया, इतरा कापेयीव्यतिरिक्ता स्वशाखोक्ता सत्रेष्वेव भवति न कापेयी सत्रेषु इत्यर्थः । येषां ह्यतिरात्रचरमत्वमेव विशेषगमकं नातिरात्र-प्रथमत्वमपि तेषामेव कापेयीव्यतिरिक्तैकादशिनीयुक्ततरेति तात्पर्यार्थः ।

अथ षोडशे प्रश्नेऽष्टादशेऽथ पशुकृतृप्तिरित्येतस्मिन्खण्डे गवामयनप्रकरणस्थ एकादशिनीं प्रकृत्य प्रवृत्ते वक्ष्यति तेषु गव्यान्तिरिक्तपशून्वैष्णवं वामनमेकविंश ऐन्द्राग्रं त्रिणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशो द्यावापृथिव्यां धेनुं प्रथमे छन्दो मे तस्या एव वत्सं वायव्यं मध्यम आदित्यामपि वशामुत्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृषमं तूपरं महाव्रत आग्नेयमुदयनीय इति लिङ्गायनिकानीति सूत्रे गव्याः पशव उक्तास्तत्र के गव्या इति आकाङ्क्षायामेकादशिनीप्रसङ्गाद्गव्यान्पशून्त्रैवाऽऽह—

उक्षर्षभो वशा वेहद्धेनुर्वत्सोऽनड्वा-

निति गोनामभिर्गव्यान्पशून्प्रतीयात् ।

एतान्यपि गोजातीयानामेतेषां नामानि भवन्त्यतो गव्या एवैते पशवः । यत्र

गव्याः पशव आलभ्यन्त इति श्रुतावुक्तिर्यत्र च गव्यानतिरिक्तपशूनितिसूत्रोक्तिस्त-
त्रैतान्प्रतीयाज्जानीयादित्यर्थः ।

स्वैरितरान् ।

इतरान्गव्यव्यतिरिक्तान्यशून्सैः स्वस्वनामभिरेव तं तमेव प्रतीयाजतु बहुनामभिर-
नेकजातीयाः संगृह्यन्ते किंतु एकजातीयैव व्यक्तिरितिप्रसिद्धार्थमिदं सूत्रम् ।

एकदेवतेष्वनन्यदेवतव्यवेतेषु समानः

पशुपुरोडाशो भवति भवति ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यथा वाजपेये सप्तदश प्राजापत्येषु सप्तदशे प्रश्नेऽष्टादशे खण्ड उक्ताः पशवो
विहितास्तेषु च पुनर्वाजपेये सर्वेषां प्रतिपशु बर्हीषि वपाश्रपण्य इत्यारभ्य वरदानं
चेत्यन्तमेतत्समानं सूत्रं पुनः कृतं तत्प्रयोजनमेकदेवतपशुषु एकदेवतेष्वनन्यदेवतव्य-
वेतेष्विति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनैकदेवतपशुष्वपि पक्षे प्रतिपश्वपि
पुरोडाशो भवन्तीतिज्ञापनम् । न विद्यतेऽन्यदेवतं व्यवेतं व्यवधायकं येषां तेऽनन्यदे-
वताः । एतादृशा य एकदेवताः पशवस्तेषु एक एव पुरोडाशो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः
प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योक्तोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निचित्पौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयं नवमः प्रश्नः ।